

Antošovská, Tereza

Děti a dětství v římské rodině a společnosti

In: Antošovská, Tereza. *Odvrácená tvář dětství v římské společnosti : násilí a smrt v životě dítěte*. Vydání první Brno: Masarykova univerzita, 2023, pp. 20-69

ISBN 978-80-280-0431-6; ISBN 978-80-280-0432-3 (online ; pdf)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/digilib.79603>

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20240219

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

3 DĚTI A DĚTSTVÍ V ŘÍMSKÉ RODINĚ A SPOLEČNOSTI

Abychom mohli prozkoumat blíže onu odvrácenou tvář dětského světa a její podobu či proměny v římské společnosti, je nutné nejprve pohlédnout na dětství v tomto světě a době jako takové. Tedy zabývat se základními aspekty a charakteristikami dětství a objasněním konceptu dětství. Kdo byl v římské říši považován za dítě? Jaké bylo jeho právní a společenské postavení? Jak se rozlišovaly různé společenské a právní skupiny dané statusem dítěte a jaký měl tento status dopady na život a možnosti dítěte? Co znamenalo dítě pro rodinu a společnost, a naopak jaký význam měla rodina a společnost pro dítě? Jak bylo vnímáno dětství? Vzhledem k délce trvání římské říše a její geografické rozsáhlosti a vnitřní kulturní rozmanitosti si lze položit otázku, jaké odlišnosti pro daná témata můžeme zaznamenat v prostoru a čase. Vzhledem k charakteru pramenů bohužel nelze poskytnout jednoznačné odpovědi na řadu otázek, které k sobě tyto zásadní body vážou.

K tomu, abychom se mohli zabývat dětstvím jako takovým – jako specifickým obdobím ve vývoji lidského jedince a zároveň zvláštní kategorií ve společnosti – je třeba nejprve pohlédnout i na pozadí, na němž se život dítěte primárně odehrával: na rodinu. Nelze si udělat obraz o dětství v určité společnosti, aniž bychom pochopili nejprve význam a koncept rodiny v této společnosti stejně jako role jednotlivých členů v ní. Neboť rodina je (a byla tak i Římany chápána) tou základní jednotkou, z níž jedinec pochází, v níž se pohybuje a skrze kterou se začleňuje do společnosti. Zároveň nelze izolovat tento rodinný život od historické reality a její proměnlivosti dané politickými, ekonomickými a společensko-kulturními jevy, které ovlivňují realitu běžného života a vytvářejí pomyslný rámec, v němž lidé tento život žijí.

První část této kapitoly je proto věnována definování a charakteristice konceptu klasické římské rodiny, jak byla definována v právu a jak byla zachycena

a reflektována v písemných pramenech, spolu s nastíněním následných změn, které přinesl historický, společenský a myšlenkový vývoj. Druhá část je zaměřena na reflexi základních aspektů dětského světa v římské společnosti.

3.1 Definování římské rodiny

Rodina je v současnosti chápána jako základní jednotka společnosti. Nejinak tomu bylo i v antickém Římě. Jako základ společnosti, obce a jako zdroj primárních lidských vazeb, skrze které dochází k naplňování základních potřeb člověka, definoval rodinu již Cicero, významný politik a řečník 1. st. př. n. l.: *Nam cum sit hoc natura commune animantium, ut habeant libidinem procreandi, prima societas in ipso coniugio est, proxima in liberis, deinde una domus, communia omnia; id autem est principium urbis et quasi seminarium rei publicae* („A protože všem živým tvořím je od přírody společný pud rozmnožovací, je prvním poutem společnosti manželství, dalším děti, potom jeden dům a společné držení majetku; to je základ města, jako-by semeniště obce.“ Cic. *Off.* 1.54; přel. Ludvíkovský, 1970: s. 47).

Podobně se o rodině vyjadřují i autoři pozdějšího období, např. Aulus Gellius (2. st. n. l.) ve svém kompilačním díle zaznamenává rozmluvu na téma povinností, závazků i laskavostí (*officia*) a jejich seřazení dle priorit a římských mravů. Přes odlišné názory, které se v uvedené diskuzi projevíly: *Conveniebat autem facile constabatque ex moribus populi Romani primum iuxta parentes locum tenere pupillos debere fidei tutelaeque nostrae creditos; secundum eos proximum locum clientes habere, qui sese itidem in fidem patrociniumque nostrum dederunt; tum in tertio loco esse hospites; postea esse cognatos adfinesque. Huius moris observationisque multa sunt testimonia atque documenta in antiquitatibus perscripta* („Obyčeje římského lidu se jednoznačně shodovaly v tom, že na prvním místě jsme vedle rodičů povinováni poručenčům, svěřených s důvěrou do našeho poručenství; následující druhé místo náleží klientům, kteří se se stejnou důvěrou svěřili pod naši ochranu; na třetím místě pak jsou naši hostinní přátelé; poté následují příbuzní pokrevní a ti, které jsme získali sňatkem. Ve starých zápisech jsou mnohá svědectví a doklady o těchto zvycích a pozorováních.“ Gell. *NA* 5.13.2–3; vlastní překlad).

Na prvním místě tedy stojí rodina – resp. rodiče a svěřenci, již nám byli svěřeni do péče a pod ochranu, poté klienti, hosté a nakonec další příbuzní spojení krví či manželstvím, a to s odvoláním na staré morální autority, zejm. na obhájce tradičních římských mravů – M. Catona Staršího, který vyzdvihoval roli hlavy rodiny: *Quod maiores sanctius habuere defendi pupillos quam clientem non fallere. Adversus cognatos pro cliente testatur, testimonium adversus clientem nemo dicit. Patrem primum, postea patronum proximum nomen habuere* („Předkové pokládali za posvátnější hájit poručenče než podrazit klienta. Svědčí se ve prospěch klienta proti kognátům, nikdo nesvědčí proti klientovi. Na prvním místě jim bylo otcovo jméno, hned po-

tom jméno patrona.“ Gell. NA 5.13.4; vlastní překlad). Podle Gelliem citovaného právníka Masuria Sabina (1. pol. 1. st. n. l.) pak pokud jde o povinnost výkonu poručenství (*tutela*), největší přednost má plnění povinností vůči nedospělému poručenici (*pupillus*; Gell. NA 5.15.5).

Přes možné zdání podobnosti bylo římské chápání rodiny poněkud odlišné od našeho současného vnímání, kdy rodinou (základní „nukleární rodinou“) rozumíme v zásadě rodiče (otec, matka) a alespoň jedno dítě (Veselá et al., 2005: s. 11–12). Latinské termíny nejčastěji užívané pro označení rodiny jsou *familia* a *domus*.³⁸ Ani jeden z pojmů však není zcela synonymní s naším chápáním rodiny a pojem „rodina“ má v římském světě mnohem širší konotace, než je ono dnešní „biologické“ jádro.³⁹ Pokud by chtěl Říman přesně poukázat na to, co dnes považujeme za základ a „nukleární rodinu“ (kterýžto pojem Římané neznali a tento koncept je v tomto smyslu nápomocným anachronismem), tedy rodiče plus děti, neužil by pravděpodobně ani jeden z těchto termínů, nýbrž spojení *uxor liberique* (manželka a děti). Oba termíny, jak *familia*, tak *domus*, se navíc od sebe svými významy jak částečně liší, tak překrývají.⁴⁰

Termín *domus* je, vedle slova znamenajícího „fyzický dům“, vyjádřením pro rodinu zejm. s konotací kognátské (pokrevní) linie příbuzenství, případně přeneseně označuje jako rodinu osoby, které sdílejí tutéž domácnost (v případě bohatších rodin i se zahrnutím otroků, služebnictva). V tomto smyslu ale nemá tento termín právní definici a v právním kontextu se nevyskytuje.

Familia, jak je definována na poč. 3. st. n. l. římským právníkem Ulpianem (*Dig.* 50.16.195.1–6), se může vztahovat nejen k osobám, ale i k majetku. Ve druhém případě je pak na mysli *patrimonium*, rodinný majetek.⁴¹ Pokud se vztahuje k „rodině“, k osobám, reflektuje především rodinu v agnátské příbuzenské linii, tedy linii vycházející ze společného mužského předka, jež může být někdy téměř ekvivalentní ke *gens* (rodu). Do *familia*, jejíž koncepce je poněkud archaičtější než koncepce *domus*,⁴² tak náleží všichni agnáti, jak předkové, tak potomci.

V římské společnosti, a zejm. v aristokratických kruzích, byla rodina jednotkou původu a označením jeho kvality; linií, jež se nesla v *nomen* (jméně) rodiny a jejíž *domus* (dům) byl symbolem společenského postavení. Sourozenci (mužští) byli i po smrti otce nadále součástí *familia*, i když se stávali zároveň *sui iuris* a *patres familias* svých domácností (viz níže). Z hlediska právního pak *familia* v sobě zahr-

38 *Nomen* (jméno) a *gens* (rod) mohou být někdy též použity přeneseně ve významu „rodina“.

39 Byl i v dnešní době se tato definice a pojetí komplikuje (stejnopohlavní páry, náhradní mateřství atp.).

40 Upozornění a vysvětlení těchto pojmů a jejich konotací, které jsou obsaženy v jejich užití v římské literatuře a právu, předvedl ve své studii Saller (1984).

41 Rodina představovala jednotu jak osob, tak majetku (Kincl, Urfus & Skřejpek, 1995: s. 132).

42 Blíže k významu a rozdílnosti termínů *familia* a *domus* viz Saller (1984).

novala všechny osoby spadající do pravomoci hlavy rodiny (*pater familias*). Do konceptu *familia* tak ve striktně právním významu např. nebyla zahrnuta manželka a matka, nebylo-li uzavřeno manželství *cum manu*, a žena tak nepřešla do moci (*manus*) manžela, nýbrž zůstala pod mocí svého otce. V tom případě pak nebyla chápána jako součást *familia* svého manžela, ale svého *pater familias*. Do rodiny manžela mohla být zahrnuta v tomto případě v rámci termínu *domus*. Tento pojem je v této souvislosti poněkud obecnější a širší než *familia*, jelikož může zahrnovat právě i příbuzné získané sňatkem a může být rozšířen skrze potomky dcery (na rozdíl od agnátské *familia*, kde by to bylo možné jen s využitím adopte).

Zejm. od doby císařské rostla postupně ochota senátní aristokracie spatřovat pokračování rodové linie i přes dcery a jejich potomky, především z důvodů demografických problémů, kterým aristokracie musela čelit, neboť řada rodin neuspěla ve snaze mít mužského potomka, jenž by se dožil dospělosti. Podle Sallera (1984: s. 351–352; Garnsey & Saller, 2014: s. 152–153) došlo ve světě římské elity během císařství k posunu od důrazu na agnátskou *familia* ke zdůraznění širší příbuzenské skupiny (*domus*) a nárůstu relevance pokrevního příbuzenství, a to na úkor příbuzenství agnátského.

Dalším specifikem římského pojetí rodiny, v němž se liší od moderního vnímání, je skutečnost, že do označení „rodina“ (jak termínem *familia*, tak *domus*) mohli být (a bývali) zahrnuti i otroci,⁴³ kteří byli majetkem rodiny (včetně propuštěných, kteří i nadále byli vázáni určitými povinnostmi ke svým bývalým pánům – patronům), přičemž úzké vazby na rodinu měli i její klienti.

Při studiu římského rodinného života si ovšem musíme uvědomit, jak ve své práci poukázala již Dixon (1992: s. 3–7), že samotný výraz „římská rodina“ je termínem poněkud zjednodušujícím a svým způsobem zavádějícím. Harlow pak upozornila na nebezpečí vytváření kategorických předpokladů a přesné definice toho, co lze či nelze považovat za rodinu, kterou bychom se snažili standardizovat a považovat za univerzální (Harlow, 2010: s. 13).

Jak bylo uvedeno v předchozí části, co se zkoumání rodinného a dětského světa týče, z narativních a normativních písemných pramenů můžeme obecně rekonstruovat pouze rámec tohoto světa, tedy rámec ideologií, představ, předpokladů, očekávání či obav, v němž lidé žili své soukromé životy, blíže pak konkrétní příklady na životě některých konkrétních rodin (většinou významných osobností

43 Považování otroka za člena římské rodiny vycházelo z rané formy patriarchálního otroctví v Římě. S rozvojem a rozšířením otroctví se postavení otroka zhoršovalo až na status pouhého „mluvícího instrumentu“. Na statcích a v domácnosti aristokracie vlastníci i stovky otroků byl otrok stěží chápán jako člen „rodiny“, ale v rámci *familia* jako část majetku, součást „domácnosti“. Odkazy na nápisech i některé zmínky v literatuře (např. Plin. *Epist.* 5.16; 6.3.; Stat. *Silu.* 2.1.; 2.6.; 5.5) svědčí o tom, že si někteří otroci mohli s pánem vypěstovat velmi úzký vztah, takže do jisté míry mohli být chápáni jako členové *familia* ve smyslu rodiny, zejm. se to týká chův či vychovatelů nebo tzv. *deliciae*. K otrokům v rodině a rodinám otrokům viz blíže např. Bradley (1987); Mouritsen (2011); pro *deliciae* viz např. Laes (2003).

či císařů), jejichž zkušenosti však nelze generalizovat. Nejvíce informací a nejucelnější obraz, který můžeme získat, umožňuje rekonstruovat především život, ideje a očekávání ze světa římské elity a aristokracie. Právní prameny mohou pomoci proniknout k základním principům platným i pro méně dobře situované rodiny, ale problém normativního pramene spočívá právě ve výše zmíněném vztahu mezi právní normou v teorii a společenskou realitou a vymahatelností dané normy v praxi.

Přes vysledování určitého „modelového stereotypu“ a ideálu rodinného života (ovšem nikoliv uniformního, celistvého či neměnného) nebo právních principů, které (alespoň v teorii římského práva) měly „upravovat“ rodinný život, reálné rodiny a jejich každodenní fungování ve společnosti byly, jsou a budou vždy převážně individuální v závislosti na tom, jací lidé, v jakém místě a v jakém období svého života a dějinné epochy danou rodinu tvořili. A můžeme s jistotou tvrdit, že ne všechny římské rodiny v reálu odpovídaly společenskému očekávání (natož ideálům) nebo že jednaly v souladu s dobovými zvyky. Stejně tak se ne všichni řídili všemi relevantními právními normami, jejichž existence sama o sobě (v některých případech i opakované zdůrazňování či úpravy některých zákonů, třeba zákonů týkajících se uzavírání manželství a překážek manželství daných společenským postavením)⁴⁴ svědčí o jejich nedodržování, resp. malé efektivitě vymáhání dané normy, neboť jinak by se těmito normami nemuseli císaři ani juristé opakovaně zabývat. Nicméně onen modelový stereotyp, jež můžeme vysledovat, či ideál rodinného života, který Římané reflektují v dochovaných pramenech, nebo právní normy, které vytvářely rámec pro rodinný život, nám mohou pomoci ukázat si a pochopit hlavní principy a ideje, které tvořily, ovlivňovaly a ovládaly životy rodin v římské společnosti a širší obecné společenské představy a očekávání. Ovšem pouze pokud tento model nebudeme brát jako jednoznačnou rigidní definici, ale podíváme se na něj volněji, spíše jako na základní orientační bod, a přijmeme-li mnohotvárnost, nikoli strnulost reality lidského života.

Vrátíme-li se k problematice stereotypního modelu římské rodiny a jeho vymezení, je třeba upozornit na skutečnost, že tento samotný stereotyp se s pokrokem bádání mění, resp. jeho obraz je do jisté míry závislý na pramenech, které jsou dominantním předmětem badatelského zájmu. Např. výklad založený ryze či výrazně na pramenech právní povahy, pokud jde o modelovou římskou rodinu jako základní jednotku společnosti, by mohl podtrhnout v tomto typu pramene výraznější širší hierarchickou agnátskou⁴⁵ rodinu, resp. může vést k mylné interpretaci

44 Blíže k problematice manželství (legislativa, koncept, vývoj) viz např. Evans-Grubbs (1995); Radista (1980); Vrana (2001); Rawson (1991); Gardner (1988); Treggiari (1996b); Saller (2000); Garnsey & Saller (2014: s. 154–160); Cantarella (2005: s. 25–32). Frýdek et.al. (2012: s. 70–90); Stará (2013: s. 70–85; 100–109). Z pramenů příklad obcházení Augustových manželských zákonů např. Suet. *Aug.* 34; Suet. *Tib.* 35.1.

45 Tj. formovanou skrze agnátské příbuzenství, tedy příbuzenství, které se odvíjí od moci a postavení

právní instituce jako běžně se vyskytující společenské normy. Naproti tomu např. práce zkoumající demografické principy a trendy římské společnosti především na základě studia epigrafických památek vyzvedávají jako základní jednotku nukleární rodinu formovanou přirozenými pokrevními a citovými pouty. V rámci komemorativní praxe, která představuje symbolické vyjádření rodinných pout, jsou nejběžněji reflektovány vztahy mezi nejbližšími příbuznými tvořícími jádro římské domácnosti, manželi a jejich dětmi, i když pro toto jádro, „nukleární rodinu“ v dnešním slova smyslu, neměli Římané samostatné specifické pojmenování. Kritika tohoto přístupu poukazuje především na to, že sledování vazeb z těchto pramenů nemusí nutně ukazovat na vlastní reálnou domácnost, ale může reflektovat spíše silnější pouto vzájemné citové vazby v rámci této nukleární jednotky.⁴⁶

Z pramenů (včetně literárních) je patrná existence obou, jak prostých nukleárních jednotek, tak širokých domácností, formovaných prostřednictvím (dočasného) soužití několika generací (prarodiče – rodiče – děti/vnoučata; tzv. vícegenerační rodina), nebo v rámci tzv. sloučených rodin, kdy spolu žilo např. několik sourozenců se svými rodinami, často pravděpodobně především z ekonomických důvodů. Tuto variabilitu doplňují i rodiny neúplné (např. mladé vdovy s dětmi).⁴⁷

Římské rodiny byly jednotkami vpravdě individuálními, dynamickými a flexibilními. Praktickou formu soužití ovlivňovala řada faktorů – od demografických po ideové. Zde platí obzvláště silné provázání obou stran. Myšlenky o vhodné formě soužití, ať již hovoříme o individuálních případech, nebo o převažujícím obecném společenském mínění, jsou ovlivňovány náboženskými a společensko-kulturními představami, které se odráží v demografických faktorech. A naopak demografické podmínky a realita jsou reflektovány vedle denní praxe právě i ve společenských představách o ní.

Jako první z těchto faktorů můžeme uvést ekonomickou situaci rodiny. Pro chudší obyvatelstvo jakákoli varianta širší domácnosti mohla představovat možnost větší hmotné jistoty a lepší záruky proti existenčním rizikům v důsledku sdílení zdrojů a vzájemné výpomoci v případě potřeby. Tato varianta soužití na druhou stranu mohla podporovat vyšší míru porodnosti, která mohla negativně ovlivňovat životní standard z důvodů vyšší potřeby dělení zdrojů alespoň do doby, než byly narozené děti schopny svou prací přispívat do rodinného rozpočtu. Naproti tomu nukleární jednotka mohla svědčit o jisté míře finanční autonomie daného

pater familias v rodině, do kterého spadají pouze osoby, které jsou nebo byly za jeho života v jeho *potestas*. Jedná se o příbuzenství zprostředkované výhradně mužem (Skřepek, 2011: s. 77–78).

46 Saller & Shaw (1984) versus Osgood (2011: s. 70–71); King (2000: s. 119–124).

47 Viz např. Dixon (1992: s. 3–7); Hin (2011); Saller (2000: s. 858); Garnsey & Saller (2014: s. 151–154); Scheidel (2009; 2012); Pudsey (2012: s. 157–180).

3 Děti a dětství v římské rodině a společnosti

manželského páru a možnosti se (do určité míry)⁴⁸ osamostatnit.⁴⁹ K finančním možnostem může přistupovat i touha mladých po získání určité samostatnosti a nezávislosti na rodičích. Jak naznačuje významný římský stoický filozof, spisovatel a politik 1. st. n. l. Lucius Annaeus Seneca v útěše pro Marcii po smrti jejího syna, zakládání samostatných domácností (které mohly mj. omezit četnost styku s rodiči) nemuselo být výjimečné a pro mladé (s prostředky) mohlo být i žádoucí.⁵⁰

Mezi důležité demografické faktory a ukazatele dále patří natalita, mortalita či sňatečnost. Faktory, které pro antický svět můžeme rekonstruovat pouze velmi omezeně vzhledem k nedostatku statistických dat. Průměrná pravděpodobná naděje na dožití při narození se pohybovala podle odhadů v demografických studiích v závislosti na prostředí mezi 20 a 30 lety (Scheidel, 2012: s. 125). Průměrný věk, v němž lidé poprvé uzavírali manželský svazek, se u dívek pohyboval mezi 15–20 lety, ovšem u mužů až kolem 25–30 lety s tím, že elitní společenské kruhy inklinovaly k uzavírání manželství v ranějším věku než prosté obyvatelstvo (Shaw, 1987; Scheidel, 2007; týž, 2009). Demografická situace tedy do určité míry snižovala množství generačních konfliktů, jelikož dospělé děti nezřídka již neměly otce naživu (až 2/3 osob ve věku 25 let). Na druhou stranu tak řada dětí velmi brzy ztratila svého „přirozeného ochránce“. Dixon (1988) či Saller (2000) tak v tomto směru upozorňují na vlivnější a důležitější postavení matky v životě rodiny a dětí (dětem byla věkově bližší; téměř polovina dospělých dětí mohla mít stále žijící matku), než jak naznačuje právo se svým důrazem na *potestas*, kterou římské matky nad svými dětmi neměly.⁵¹

Další faktor bychom mohli nazvat jako „vztahová dynamika rodiny“. Žádná rodina není neproměnná ve svém vlastním čase. Vztahy v rodině se postupem času

48 Do určité míry možnost založit vlastní domácnost mohla přispět k *de facto* osamostatnění, ačkoli pár mohl stále *de iure* podléhat *patria potestas*. Až ke sklonku existence římské říše se začalo objevovat založení vlastní domácnosti po uzavření sňatku jako forma emancipace (viz níže).

49 Wyman (2009: L 13); Parkin (2013); Scheidel (2009; 2012); Saller (2000); Frier (2000).

50 *Cum haberet suos penates, relinquere tuos noluit et in materno contubernio, cum vix paternum liberi ferant, perseveravit* („Třebaže měl vlastní domácnost, nechtěl opustit tvou a žil pod jednou střechem s matkou ještě jako dospělý syn, ve věku, kdy synové neradi žijí pod jednou střechem s otcem.“ Sen. *Ad Marc.* 24.1–2; přel. Bahník, 1991: s. 289).

51 I řada autorů klasického i pozdního období římských dějin, kteří se ve svém díle vyjádřili ke své životní zkušenosti (případně zkušenosti jiných), hovoří o úzkém vztahu s matkou (i bližším než s otcem) a její nezastupitelné roli v jejich životě, o mateřské péči a zajišťování potřeb dětí (např. často v souvislosti se zajištěním vzdělání a správy majetku, případně výběru nevěsty – zejm. v případech, kdy otec již nebyl naživu; viz Sen. *Ad Helv.* 14–16; Aug. *Conf.* 1.11., 2.3., 3.3., 6.13.; Lib. *Or.* 1.4–7). Sv. Jeroným (Hieron. *Epist.* 125.6 /*Ad Rusticum monachum*/) nabádá mladého mnicha, že má být vázán úctou k matce za všechna její dobrodíní. Musonius Rufus (Muson. 3; 4) líčí ženu jako matku a ochranitelku svých dětí (vedle role pečující partnerky). Právě pro co nejlepší plnění tohoto úkolu by se dcerám mělo dopřávat stejného vzdělání jako synům, zejm. vzdělání ve filozofii, jež vede ke ctnosti, kterou pak může předávat svým dětem a být jim vzorem. Role ženy jako nositelky a pečovatelky o duchovní hodnoty členů domácnosti je pak velmi úzce spojena s představou role řádné křesťanské matky (viz příklad sv. Moniky).

vyvíjejí a členové rodiny přizpůsobují svoje jednání a své společenské role aktuální situaci, ať už reagují na změny v rámci vnitřní situace rodiny (děti dospějí, uzavřou nová manželství, manželský pár se rozvede, jiní členové odejdou za prací, zemřou atp.), nebo na vnější okolnosti (společenské, ekonomické či politické události).

Pokud jde o tradiční a modelové prvky týkající se rodinného života, důležitou roli hraje vedle času též geografie, přičemž nejčastěji se zdůrazňuje rozdíl mezi západní a východní částí říše a rozdíl mezi městem a venkovem. Moderní studie⁵² poukazují na regionální variabilitu společenských tradic. Tato rozmanitost vyplývá z územní rozsáhlosti římské říše, jejího charakteru, ze způsobu romanizace a začleňování místního obyvatelstva do římských struktur, z možnosti a způsobu aplikace římského práva stejně jako z míry splynutí místních a římských mravů a zvyků. Římané obecně místní zvyky a normy v oblasti soukromého života u neřímských občanů žijících v provinciích říše (např. forma uzavření sňatku) tolerovali, pokud nějakým způsobem nenarušovaly a nepodřývaly římskou vládu nebo dokud tyto zvyky nechtěli „přijmout“ a praktikovat římské občanské usazení na daném území. Jako častý příklad a specifikum můžeme uvést římský Egypt. Z této oblasti se zachovalo nejvíce písemných dokladů o běžném rodinném životě díky dochovaným papyrům, jež zachránilo suché egyptské klima. Díky tomu je římský Egypt, pokud jde o studium rodinného života v římském období vedle oblasti samotného Říma a Itálie, nejčastěji zkoumán. Konkrétním příkladem takové regionální zvláštnosti charakteristické pro rodinný život, která byla zcela proti římskému právu a *mores*, jsou sňatky mezi sourozenci a blízkými příbuznými udržované na základě prastarých egyptských norem a zvyků.⁵³

Na příkladu Egypta můžeme zaznamenat setkávání několika tradic, vedle římské a egyptské bychom tu našli i stopy řecké či židovské kultury. V západoevropských provinciích bychom se mohli (dovolovaly-li by to prameny) podobně dopátrat místních vlivů a specifík galských, germánských či afrických. Tyto tradice zde dlouhodobě koexistovaly s římskými zvyky a právem, vzájemně se ovlivňovaly; některé byly v rámci romanizace překryty římskými normami nebo adaptovány, jiné mohly zůstat zachovány (např. obřízka chlapců u Židů).

Řada společensko-právních norem spojených s řádným rodinným životem se totiž vztahovala a byla aplikovatelná pouze na *cives Romani* (svobodné římské

52 Např. Scheidel (2001; 2007; 2009); Rawson (2010); Frier (2000).

53 Fenomén svazků mezi blízkými příbuznými byl obecně rozšířenější ve východní části říše (tradice egyptské, perské, ...). Naproti tomu z hlediska klasického římského práva byly incestní svazky považovány za neplatné a děti z nich narozené za nelegitimní, byť mimo tuto nelegitimitu (a z ní vyplývající právní důsledky, především absence *patria potestas*) zřejmě tyto děti nedoprovázela výrazná společenská stigmatizace. V pozdní antice se objevuje za krvesmilné svazky mezi sourozenci nebo mezi strýcem a neteří, v některých případech i mezi bratřenci a sestřenicemi, trest smrti. V rámci západních a východních tradic se lišil povolený stupeň – rané byzantské právo např. svazky mezi bratřenci a sestřenicemi vesměs tolerovalo, zatímco v západní části říše byly zakazovány (Giardina, 2001: s. 411–415; Evans-Grubbs, 2015: s. 127–135).

občany), nikoli na jiné složky svobodného obyvatelstva, jako byli cizinci nebo otroci.⁵⁴ Právě tuto skutečnost, že ne všichni obyvatelé římské říše byli zároveň Římané, resp. římský občané,⁵⁵ je při bližším studiu římské rodiny a rodinného života v říši důležité mít na paměti a vymezit v tomto směru samotný pojem „římský“ – tedy jako „týkající se římských občanů, ne však nutně obyvatelů římské říše jako takové“.

Přestože se od konce republiky počet občanů v impériu zvyšoval díky politice udílení občanství obyvatelům provincií, která ještě zintenzivněla během prvních dvou století císařství, tak do r. 212 n. l., k němuž se váže vydání ediktu *constitutio Antoniniana* císařem Caracallou (vládl 198–217 n. l.), tvořili římský občané jen část populace říše. Byli tedy dlouhou dobu, ve srovnání s početnými otroky, cizinci, propuštěnci či Latiny,⁵⁶ populací menšinou.⁵⁷ Až zmíněný Caracallův počín, bohužel jen málo pramenně dokumentovaný, přičkl občanství téměř všem svobodným obyvatelům římské říše.⁵⁸ Napomohl tak proměně struktury tradiční klasické římské společnosti v pozdně antickou společnost, kde dřívější lesk a výsady občanství jako takového, které kdysi tento právní status svým držitelům přinášel, poněkud pohasly a důležitějším indikátorem pro společenský a právní status se stala příslušnost k privilegované skupině občanů označovaných jako *honestiores* nebo k většinové, neprivegované skupině *humiliores*, v jejichž nejnižších vrstvách se stírala hranice mezi svobodným občanem a otrokem.⁵⁹

Až po tomto obecném udělení občanství mohlo být římské právo v otázkách soukromého života aplikováno a vymáháno na značně rozsáhlejší a kulturně variabilnější „vzorku populace“, stejně jako se tohoto práva mohlo toto obyvatelstvo domáhat.⁶⁰ K tomu ovšem nedošlo „okamžitě“ po vydání zmíněného ediktu

54 Detailněji upozorňuje na tuto skutečnost v uvedeném kontextu Evans-Grubbs (1995: s. 94–96). K situaci rodin cizinců (*peregrini*) v Itálii viz Noy (2011a), k situaci rodin otroků viz Mouritsen (2011); Bradley (1987).

55 Rawson, 2010: s. 610–611.

56 V teoretických odhadech možná tak 10–15% obyvatel říše. Nicméně snahy o jakékoli číselné odhady jsou v tomto směru vzhledem k nedostatku pramenů značně nejisté (Mathisen, 2012; Taylor, 2016; Tristan, 2016).

57 Jelikož se v případě propuštěnců a Latinů nejednalo o osoby *ingenui* (tedy původem svobodné občany od narození), vyplývala pro ně z jejich statusu jistá omezení. Nebyli nadáni veškerými občanskými právy, která s sebou občanství neslo, pouze částečnými, a občanství bylo zejm. právním statutem, jenž umožňoval jeho nositeli užívat římského práva.

58 Výjimkou byla skupina obyvatel zvaná *dediicii* a samozřejmě otroci, jejichž naděje na občanství tkvěla pouze v propuštění na svobodu jejich pánem.

59 U obou vrstev se objevuje ještě jakási vnitřní hierarchizace: např. v rámci *honestiores* jsou to senátoři, jezdcí, dekurioni a i v rámci těchto stavů se objevuje složitá hierarchie. K proměně a struktuře společnosti viz např. Evans-Grubbs (1995: s. 21–28); Garnsey & Humfress (2001: s. 83–106); Brown (1971); Češka (2000); Bednařková (2013: s. 11–37).

60 Na základě řady dochovaných petic můžeme soudit, že přístupu k právu se domáhaly i osoby z nižších vrstev. Obracely se s žádostmi o rozhodnutí rodinných rozepří či o různé rady, a to jak

a bez problémů, zejm. ve vzdálených či venkovských oblastech říše, kdy je možné diskutovat o míře účinnosti a vymahatelnosti římského práva. Faktický průnik římského práva ke všem občanům potřeboval svůj čas – vyžadoval více než jen císařský edikt. Bylo potřeba vybudovat a rozšířit dostatečnou síť příslušných římských úřadů, které by umožnily efektivní výkon a dodržování římského práva. Až ke konci 3. st. n. l. tak např. postupně mizí v Egyptě tradiční sňatky mezi sourozenci, neboť pro římského občana je takový svazek právně a morálně nepřijatelný.⁶¹ Byť ve věci incestu v tomto období nebyly římské zvyky a právo patrně jediným vlivem vedoucím k jejich tabuizaci, svoji roli zde mohl hrát i sílící křesťanský vliv, který v tomto směru v duchu židovské tradice též zapovídal incestní svazky (*Lv.* 18.8–18; *Dt.* 27.22).

3.2 Právní rámec fungování římské rodiny: *pater familias et mater familias*

Právní rámec rodinného života římské rodiny se vytvářel a definoval prostřednictvím postavení a pravomocí *pater familias*, hlavy rodiny, kterou představoval nejstarší mužský žijící člen rodiny, a jeho vazeb, práv i povinností vůči ostatním členům rodiny. Tato rodina přitom nemusela zahrnovat pouze manželskou dvojici (*pater familias, mater familias*) a její potomky (syny, dcery, tj. *filii et filiae familias*, případně jejich potomky v dalších generacích), kteří představovali „jádro rodiny“. Jak vyplývá z výše uvedené Ulpianovy definice rodiny (*Dig.* 50.16.195.1–6), *familia* ve svém širším rámci pojímala i vzdálenější rodinné příbuzné (agnáty či pokrevní příbuzné) pocházející ze stejného předka či otroky, kteří byli majetkem rodiny.⁶² Výrazným charakteristickým rysem, který konstruoval rodinný život (alespoň pokud jde o jeho teoretickoprávní strukturu), byl z tohoto postavení vyplývající výrazně hierarchický patriarchální princip fungování založený na výkonu moci.

na lokální úřady, tak někdy dokonce i k císaři samotnému. Právo tedy nesloužilo pouze a hlavně elitě, i když ta měla v tomto směru snažší výchozí pozici, a navíc se mohla podílet ve vyšší míře na hájení vlastních zájmů prostřednictvím formování práva (Kehoe, 2011: s. 154–161; Frier & McGinn, 2004: s. 3–10).

61 Opět blíže k této komplexní tematice viz Evans-Grubbs (1995: s. 94–102); Giardina (2001: s. 411–415); problémy šíření a aplikace římského práva na všechny své nové občany po Caracallově ediktu ve 3. st. viz též Garnsey (2006).

62 *Iure proprio familiam dicimus plures personas, quae sunt sub unius potestate aut natura aut iure subiectae, ut puta patrem familias, matrem familias, filium familias, filiam familias quiue deinceps vicem eorum sequuntur, ut puta nepotes et neptes et deinceps* („Po právu pod pojmem rodina rozumíme více osob, které jsou pod mocí jedné, již jsou podřízeny buď přirozeně, nebo právem, například otec rodiny, matka rodiny, synové rodiny, dcery rodiny (tj. synové a dcery v *potestas*), a jejich potomky jako vnuky a vnučky a jejich potomky.“ *Dig.* 50.16.195.2; vlastní překlad).

3 Děti a dětství v římské rodině a společnosti

Rodinu tedy tvořily osoby podléhající moci jednoho jejího člena. *Pater familias* stál jako pomyslná „hlava rodiny“ v jejím čele a zastupoval a hájil její zájmy ve společnosti. Jemu, jako v rodině jediné osobě svéprávné, která již v rámci rodiny a soukromého práva není nikomu podřízená (*persona sui iuris*), podléhali ostatní členové rodiny (*personae alieni iuris*), a to na základě pravomoci původně vzešlé z náboženské tradice⁶³ a ukotvené právně již v zákonu dvanácti desek (*lex duodecim tabularum*): *patria potestas* a *manus*.⁶⁴ *Patria potestas* byla pravomoc, kterou disponoval (v případě splnění zákonných podmínek) otec nad svými potomky. Termín *manus* označoval moc, kterou získával (opět v případě splnění zákonných podmínek) manžel nad svou manželkou.

Termín *pater familias* označoval hlavu rodiny, „otce“, především v právním smyslu, ale nikoli nutně ve smyslu biologickém, který vyjadřuje prostý termín *pater* (Saller, 1999). Jak zaznamenal Ulpianus: *Pater autem familias appellatur, qui in domo dominium habet, recteque hoc nomine appellatur, quamvis filium non habeat: non enim solam personam eius, sed et ius demonstramus: denique et pupillum patrem familias appellamus* („Za otce rodiny je považován ten, kdo má vládu nad domem, a toto pojmenování mu právem náleží, třebaže nemá děti: označujeme totiž nejen jeho osobu, ale i jeho právo: proto i nezletilého chlapce nazýváme hlavou rodiny.“ *Dig.* 50.16.195.2; vlastní překlad). Rozhodující bylo právě svéprávné, nepodřízené postavení v rodině, které dávalo této osobě pravomoc nad ostatními členy. V určitých případech v průběhu existence rodiny tak mohl tuto osobu představovat i nezletilý chlapec (*pupillus*), pokud byl *sui iuris*, a tedy nepodřízen svým mužským předkům. Tato situace mohla nastat nejpravděpodobněji z důvodů jejich smrti nebo v případě emancipace chlapce (viz níže). Na druhou stranu hlavou stávajícího rodinného seskupení mohl být z hlediska nejmladší generace stále žijící děd, nebyl-li jeho syn a otec jeho vnoučat emancipován, a stále tak podléhal *patria potestas*.⁶⁵ Demografické studie však naznačují, že tento model nebyl pravděpodobně příliš častý, nebo přinejmenším dlouhodobě funkční (viz výše).

Právnick Gaius ve své příručce zdůraznil, že *patria potestas* je záležitostí typicky a výhradně římských občanů,⁶⁶ a to pouze těch, kteří spolu žijí v řádném manželství (*matrimonium iustum*) uzavřeném na základě *ius conubii*,⁶⁷ a dětí z toho manžel-

63 *Pater familias* představoval zároveň velekněze, hlavu rodinného kultu (*sacra privata*). Skřejpek (1999: s. 121–124); De Coulanges (1988: s. 34–41); Frýdek et al. (2012: s. 13–31); Stará (2013: s. 57–61).

64 Tyto se týkaly svobodných členů rodiny, římských občanů. Moc, kterou disponoval *pater familias* nad otroky, označoval termín *dominica potestas*.

65 Vnouče, jehož otec by nebyl emancipován během svého života, by zůstávalo v pravomoci svého děda v případě smrti otce, ovšem nedostalo by se pod tuto pravomoc, pokud by byl otec emancipován.

66 *Item in potestate nostra sunt liberi nostri, quos iustis nuptiis procreavimus. Quod ius proprium civium Romanorum est* („V naší pravomoci jsou dále naše děti, které jsme zplodili v řádném manželství. Je to právo vlastní občanům římským.“ *Gai Inst.* 1.55; přel. Kincl, 2007: s. 54–55).

67 Ne každý obyvatel Říma byl nadán právem uzavřít řádné manželství. V zásadě je mohli uzavřít pouze dospělí římstí občané, případně svobodní cizinci, jimž bylo uděleno *ius conubii*, tj. právo

ství narozených.⁶⁸ *Patria potestas* představovala prastarý prvek soukromého práva, jehož počátky nelze přesně stanovit, nicméně jako funkční princip fungovala již v době nejranějšího období římských dějin, pokud můžeme usuzovat dle vlastní reflexe římské tradice. Vznikla v souvislosti s náboženstvím a je odvozena z domácího kultu rodiny (*sacra privata*),⁶⁹ s nímž byl rodinný život (zejm. v počátcích Říma, kdy měla rodina výrazně sakrální charakter) velmi úzce spjat. Specifické postavení *pater familias* v rodině a jeho pravomoci nad ostatními členy vyplývaly z jeho role v tomto kultu: byl svrchovaným „veleknězem“ své rodiny a jejího kultu; postavení, které se dědilo, stejně jako kult, výhradně z otce na syna (Skřejpek, 1999: s. 121–112; De Coulanges, 1998: s. 84–92).

Termín *mater familias* Ulpianus specifikuje následovně: „*Matrem familias*“ *accipere debemus eam, quae non inhoneste vixit: matrem enim familias a ceteris feminis mores discernunt atque separant. Proinde nihil intererit, nupta sit an vidua, ingenua sit an libertina: nam neque nuptiae neque natales faciunt matrem familias, sed boni mores* („Za ‚matku rodiny‘ musíme rozumět tu, která nežila nečestně: matku rodiny totiž od ostatních žen odlišují a oddělují mravy. Tudíž není rozdíl mezi tím, zda je vdaná, či vdova, svobodného původu, či propuštěnka: neboť matku rodiny nedělají ani sňatek, ani narození, ale dobré mravy.“ *Dig.* 50.16.46.1; vlastní překlad). V případě ženy spočívá tedy rozdíl mezi *mater* a *mater familias* ne v právním postavení a jím daných právech a povinnostech jako v případě rozdílu mezi *pater* a *pater familias*, ale na základě jejího chování dle dobrých mravů. Tato rozdílná forma vymezení odráží nerovnoprávné postavení ženy v římské společnosti. Termín *mater familias* se vztahuje nejen na provdanou ženu, ale i na vdovu (Papinianus, *Dig.* 48.5.11.10). Ulpianus (*Dig.* 48.20.5.1) ve své formulaci označuje jako *mater familias* vdanou ženu, která ale již není v pravomoci svého otce (rozdílná situace pro ženu, která je sice provdána, ale stále je zároveň *filia familias*).

Vedle právnických pramenů se zajímavě k definování rozdílu mezi *mater familias* a *matrona* (termín označující – ideálně počestnou – římskou manželku) vyjadřuje Aulus Gellius: dle něj není mezi těmito termíny žádný rozdíl, nicméně cituje autory, kteří se o možném rozdílném obsahu těchto termínů vyjadřují. Kritizuje především gramatika Aelia Melissa, svého současníka, který tvrdil, že rozdíl spočívá v počtu dětí (*matrona* je žena, která porodila jedno dítě, zatímco *mater familias* povila více dětí). Dle Gellia už by bylo pravděpodobnější vysvětlení „starých vykladačů“, dle kterých termín *matrona* označuje vdanou ženu, dokud v manželství setrvává (i když třeba ještě nemá děti, ale být matkou je stav, o nějž v manželství

k sňatku s římským občanem. Blíže pro problematiku manželských svazků viz např. Vrana (2001); Rawson (1991); Treggiari (1991); Evans-Grubbs (1995).

68 Alternativní formou vzniku *patria potestas* je pak i adopce, arogace nebo legitimace nemanželského dítěte.

69 Každá rodina měla svůj vlastní specifický kult zahrnující nejen uctívání bohů, ale i rodinných předků. Blíže např. De Coulanges (1998); Bodel (2012); Skřejpek (1999).

3 Děti a dětství v římské rodině a společnosti

usiluje), a *mater familias* je žena, která je v moci svého manžela nebo v moci toho, kdo má moc nad jejím manželem (Gell. NA 18.6).

V nejstarším uspořádání rodiny dospělá vdaná žena podléhala moci (*manus*) svého manžela.⁷⁰ Dle starých zvyků měl manžel, jehož žena byla v jeho moci, právo ji trestat, za některé prohřešky (pití vína, neboť provokovalo nemorální jednání ženy; nevěra; padělání či krádež klíčů, jež bylo chápáno jako známka špatné správy domácnosti) snad i smrtí⁷¹ (ovšem po domácím soudu, jehož účastníky byli nejspíš i pokrevní příbuzní ženy). Měl právo se s ní (pro nevěru, necudnost, nakonec i neplodnost)⁷² rozvést nebo ji zapudit. Žena nevlastnila žádný majetek a vše nabývala pro svého manžela. Ovšem *manus* získával muž nad svou ženou pouze tehdy, bylo-li manželství mezi nimi uzavřeno jednou ze tří „starých“ forem manželství: pomocí rituálů *confarreatio*,⁷³ *coemptio*⁷⁴ nebo *usus*.⁷⁵ Po uzavření tohoto typu sňatku žena přecházela z rodiny svého otce do rodiny svého manžela, stala se jeho agnátkou a přestala být agnátkou svého otce (tj. přerušily se právní – nikoli ovšem fyzické, emocionální a společenské – vztahy s její biologickou rodinou, např. ztratila právo dědit po svém otci v případě intestátního řízení, ale jako člen *familia* svého manžela získala právo dědit po něm).

Tato stará forma manželství (tzv. *matrimonium cum in manum conventione*), v níž žena přecházela do pravomoci manžela, případně jeho otce,⁷⁶ postupně upadala. V době císařství se již jednalo o zastaralé formy svazků, jež byly na výrazném ústupu v oblíbě a užívání (Gai *Inst.* 1.110). Císař Tiberius (vládl 14–37 n. l.) měl dle římského historika Tacita (1./2. st. n. l.) kvůli tomu problém obsadit posty vysokých římských kněží, v jejichž případě tradice vyžadovala, aby pocházeli ze sňatku uzavřeného pomocí obřadu *confarreatio* a aby zároveň uzavírali jen tento sňatek (Tac. *Ann.* 4.16). Oblíbeným a běžným se stal volnější typ manželství (tzv. *matrimo-*

70 Případně tchána; byl-li naživu a měl-li v pravomoci svého syna, pak spadala pod manželovu *manus* a pod *patria potestas* tchána.

71 K problematice a diskuzi o možnosti manžela trestat svou ženu smrtí za některé z „prohřešků“ nebo rozvodem viz Evans (1991: s. 10–15).

72 Pro neplodnost své ženy, ačkoli ji prý velmi miloval, se poprvé r. 231 př. n. l. dal rozvést Spurius Carvilius Ruga, jelikož složil přísahu censorům, strážcům římských mravů, že vstupuje do manželství pro účely zplodění dětí (Gell. NA 4.3.2.).

73 Starý náboženský rituál konaný za přítomnosti pontifiků, který se dlouhodobě udržel jako povinný pro ty, kteří vykonávali kněžský úřad *flamen Dialis, Quirinalis, Martialis* a *reges sacrorum* (Gai *Inst.* 1.112).

74 „Obrazná“ koupě nevěsty mezi ženichem (nebo jeho otcem) a otcem nevěsty.

75 „Vydržení“; manželství vzniklé na základě ročního soužití dvojice pod jednou střešou. Pokud ovšem žena na dobu tří nocí toto soužití přerušila, nedošlo ke splnění roční podmínky pro „vydržení“ manželské pravomoci muže nad ženou, a muž tak tuto pravomoc nezískal. Po přerušení se opakovala nová roční lhůta.

76 Byl-li naživu, dostávala se ve vztahu k tchánovi do postavení dcery (*filia loco*) a tchán nad ní měl pravomoc jako nad svojí dcerou.

monium sine in manum conventionione), při jehož uzavření žena nepřechází do *manus* svého manžela, nýbrž zůstává pod *patria potestas* svého otce (je-li naživu),⁷⁷ po jeho smrti (nebo emancipaci) se stává osobou *sui iuris* a je oprávněna disponovat vlastním majetkem.⁷⁸

Dle římských právníků (např. Ulpiana /Ulp. *Fragm.* 5.2–3/) byl základem a podmínkou pro uzavření platného římského manželství⁷⁹ *consensus* (souhlas obou stran, případně souhlas příslušných hlav rodin nevěsty či ženicha) a *affectio maritalis* („vůle“ žít v manželství, resp. vůle muže mít ženu za manželku a matku legitimních dětí), nikoli náboženský nebo právní rituál. V císařské době nebyl problémem rozvod iniciovaný ze strany ženy, alespoň po teoretické právní stránce, ačkoli je těchto případů doloženo méně. Navíc tu vyvstává problém pravděpodobného střetu právní teorie a všední reality, kdy pro řadu žen, jež nebyly samostatně dostatečně zajištěny a nenašly svého ochránce v blízké rodině, mohl být rozvod reálně nemožný nebo existenčně likvidační.⁸⁰

Žena v římském světě byla především manželka a matka, to byly její role ve společnosti. Ovšem zatímco ve vztahu ke svým dětem muž disponoval *patria potestas*, žena nad svými dětmi žádné takové právo neměla. Její vliv na události v rodině nebyl tedy vlivem *de iure*, ale *de facto*, na základě přirozené autority (*auctoritas*; Dixon, 1988: s. 41–70; Evans, 1991: s. 177–194), např. v otázce sňatku svých dětí – formálně o něm měl právo rozhodovat otec, nicméně vliv ženy se objevuje v poradní roli, v hledání vhodného partnera. Třeba historik Titus Livius (1. st. př. n. l. / 1. st. n. l.) líčí vtípnou historku ještě z doby republiky o tom, jak se na Scipiona Africana rozzlobila manželka proto, že se s ní neporadil a za jejími zády rozhodl o manželství jejich dcery (Liv. 38.57). Dalším příkladem může být vzdělávání: pro Quintiliana je v otázce zajištění kvalitního vzdělání pro dítě stejně důležitá role otce jako matky (Quint. *Inst.* 1.1.3–6); ženy (nejen v případě ovdovění) jsou v pramenech zachyceny v roli těch, které se starají o to, aby jejich potomci získali kvalitní vzdělání (např. Sen. *Ad Helv.* 13–14; Lib. *Or.* 1.4–7; Hieron. *Epist.* 125.6; Aug. *Conf.* 3.4). Manželky a dcery z vyšších společenských vrstev mohly také svým prostřednictvím ovlivňovat politické zákulisí (zprostředkování vztahů a kontaktů mezi

77 V případě, že by žena v době uzavření manželství *sine manu* již byla *sui iuris*, její status v tomto směru nově uzavřený sňatek nemění.

78 Toto „volné manželství“ nezakládalo mezi manželi majetkové společenství. Manžel měl nárok disponovat pouze s věnem. To dávalo ženě (zejm. po otupení ostří *tutela mulierum*) možnost poměrně samostatného jednání i vliv – ve společnosti i v rodině. Blíže k otázce majetkových poměrů mezi manželi a bohatství ženy a jeho vlivu na její postavení ve společnosti viz např. Treggiari (1991: s. 365–395); Saller (2000); Dixon (2004a); Hylén (2014); Kincl, Urfus & Skřejpek (1995: s. 132–143); Stará (2013: s. 100–106)

79 Vedle dosažení právní dospělosti obou stran, jak ženicha, tak nevěsty.

80 Pro problematiku rozvodů viz např. Rawson (2004: s. 31–46; 1991: s. 435–482); Evans-Grubbs (1995: s. 225–242; 2005: s. 33–48); Vrana (2001: s. 117–130); Treggiari (1991: s. 435–482); Kincl, Urfus & Skřejpek (1995: s. 138–139). Frýdek et.al. (2012: s. 77–78); Stará (2013: s. 107–109).

členy rodiny ap.). Skrze možnost vlastnit majetek mohly prakticky ovlivňovat dění v rodině, život svých dětí i manžela. Římské ženy tedy rozhodně nebyly bez vlivu, ovšem jen pokud měly urozený původ a (nebo) majetek, navíc i silnou osobnost (alespoň pokud můžeme soudit z literárního obrazu žen, jak je zpracovali římstí literáti – muži; také některé nápisy potvrzují pro ženu možnost získat vlivné postavení v rodině a společnosti).⁸¹

3.3 Dítě v římské rodině a společnosti

3.3.1 *Patria potestas*

Z právního pohledu jedním ze základních specifik a centrálních aspektů ovlivňujících život, postavení, společenské role a možnosti dítěte byly především původ a legitimita, tedy do jaké společenské vrstvy se dítě narodilo a zda se narodilo v řádném manželství, nebo mimo ně. Pro římské děti byla ve srovnání s dětmi okolních kultur specifická právě existence *patria potestas* jako právního i kulturně-společenského rámce, v němž se dítě pohybovalo a který měl řadu přímých i nepřímých dopadů na dítě, jeho svět a možnosti. Byla nedílnou součástí ideologie římských rodinných vztahů a zásadním principem organizace ekonomických vztahů.

Výsadnost *patria potestas* jako něčeho ryze římského vyzdvihl právník Gaius ve 2. st. n. l. (*Gai Inst.* 1.55; viz výše). Jako distinktivní a stále funkční prvek bylo toto tvrzení zaznamenáno ještě i v Iustinianových *Institucích* (*Iust. Inst.* 1.9) ze 6. st. n. l., přestože praktické účinky *potestas*, jejíž kořeny sahaly hluboko do archaických časů římské společnosti, během trvání existence římské říše nezůstaly neproměněny. Dle některých badatelů (např. Evans, 1991: s. 188–190) již s expanzí republikánského Říma ve 2. st. př. n. l. započal úpadek a rozklad této tradiční instituce.

Podle jiných badatelů (např. McGinn, 2013: s. 357–358) bychom ale spíše než o upadání a zmenšování pravomoci hlavy rodiny měli hovořit o její transformaci, viditelné zejm. od 2. st. n. l. Shaw ve své významné studii (Shaw, 2001) upozorňuje na to, že ona všeobjímající a až nepřiměřeně silná archaická *patria potestas* (zejm. ve výkonu práva *ius vitae necisque*, viz níže) oslavovaná a vyzdvižovaná jako ideál řadami římských autorů, kteří se zálibou hleděli do slavné „lepší minulosti“ Říma, může být do určité míry mýtem vytvořeným Římány samotnými.

Co tedy pro dítě tato pravomoc hlavy rodiny znamenala a jak mohla ovlivňovat jeho život? Jaké možnosti dětem plynuly z iniciativy státu hájícího své zájmy prostřednictvím určité „pomoci“ dětem a jakou podobu měla?

81 Ke komplexní a rozsáhlé tematice o ženách, jejich postavení, rolích a možnostech ve společnosti viz např. Dixon (1988; 2004b); Evans (1991); Hawley & Levick (1997); Hylan (2014); Clark (1993).

Pokud jde o právní teorii o postavení dítěte v rodině, je založena právě na široké a téměř „absolutní“⁸² pravomoci *pater familias* a naprosté závislosti dokonce i dospělého potomka na jeho rozhodnutích. Díky tomu se někdy uvádí, že moc otce nad dětmi (v rámci soukromého práva)⁸³ byla „bez hranic“ a v odborné literatuře bývá právní postavení dítěte připodobňováno k postavení otroka (např. Kincl, Urfus & Skřejpek, 1995: s. 143). Koncept blízkosti tohoto postavení dětí a otroků a jakási „dualita“ moci v osobě *pater familias* v kombinaci s myšlenkou její absolutnosti sloužily ještě na počátku 4. st. n. l. křesťanskému spisovateli a teologu Lactantiovi coby metafora (či spíše exemplum) k podpoře argumentace, v níž se zastával jediného Boha a brojil proti polyteismu. Lactantius přirovnává postavení synů a otroků v moci hlavy rodiny a dualitu obsaženou v osobě hlavy rodiny k postavení vůči Bohu a jeho moci. Jeden, jenž je nadán mocí nade všemi, mocí otce: jeden Bůh, jedna hlava rodiny. Synové mají otce milovat a ctít, zatímco otroci se mají pána bát a respektovat jej. Stejně tak je jeden Bůh, kterého máme milovat jako synové a bát se jej jako otroci (Lact. *Inst.* 4.3.13 –4.4.1).⁸⁴

Nicméně v této podobnosti je viditelná odlišnost: ve vztahu syna a otce je základem láska, ve vztahu pána a otroka je to strach.⁸⁵ Bylo by mylné se domnívat (a současný stav bádání na téma dětství v antickém Římě dává této myšlence za pravdu),⁸⁶ že v běžném životě Římané zacházeli díky v právní teorii téměř neomezené *potestas* se svými dětmi téměř jako s otroky a nerozlišovali mezi mocí „pána“ (*dominica potestas*; vlastnická moc majitele otroka) a „otce“.

Naopak McGinn (2013: s. 341) poukazuje na skutečnost, že císařská legislativa obecně inklinuje k velmi dobrému zacházení s nedospělými a nezletilými dětmi a k jednání ve prospěch dětí s ohledem na ochranu jejich (zejm. majetkových) zájmů. Ochrana zájmů dětí se stala součástí veřejné politiky, jelikož děti mimo jiné představovaly nejen dědice rodiny, ale i budoucí občany ve službách římského císaře a říše.⁸⁷

82 K problematice rané regulace *potestas* prostřednictvím *mores maiorum*, náboženství a zákonů viz např. Skřejpek (2005).

83 V rámci práva veřejného byly děti „samostatné jednotky“, např. dospělý syn mohl být stále v *patria potestas* svého otce a zároveň být třeba římským konzulem a rozhodovat o osudech Říma (v rámci veřejného práva i případně o osudech otce, protože právo veřejné bylo nadřazeno soukromému / Plescia, 1976: s. 143–159/).

84 U křesťanských autorů, počínaje už spisy Nového zákona, je často využíváno přirovnávání hlavy rodiny k Bohu a naopak. Na základě této křesťanské rétoriky a jakési theologizace vztahů v rodině dochází k určitému posílení postavení *pater familias*.

85 Podobně např. Hieron. *Epist.* 52.7; o strachu jako hnacím motorem ve vztahu mezi pánem a otrokem (být kriticky) např. Sen. *Ad Lucil.* 47 nebo Tac. *Ann.* 14.42–45.

86 Saller (2000: s. 863–868); Garnsey & Saller (2014: s. 160–164).

87 Nelze zcela v tomto směru vyloučit ani roli emocí a lidského sentimentu, spíše ovšem jako doprovodného faktoru provázejícího římský pragmatismus než jako primárního činitele ovlivňujícího

Saller (2000: s. 864–865) pak demonstrovuje rozlišování mezi oběma formami *potestas* mj. na příkladu trestu bičem, který představoval zcela běžný způsob trestání otroka. Pokud jde ale o potrestání dítěte, jsou zmínky o takových trestech minimální. Quintilianus (*Inst.* 1. 3. 14–17) i Plútarchos (*De lib. educandis* 12), kteří se teoreticky zabývali výchovou dítěte, varují před fyzickými tresty jako takovými (ty však byly základní součástí dětské výchovy až do moderní doby), zejm. právě před bičováním, a to z obav, že probouzejí otrockou mentalitu, tedy mentalitu nehodnou římského občana. *Patria potestas* se od moci nad otroky lišila. A jak zdůrazňuje pozdější právník Marcianus (poč. 3. st. n. l.), jejím základem neměla být „krutost“, ale *pietas*, tedy vzájemná láska a úcta.⁸⁸

Na základě *patria potestas* v plném rozsahu měl otec totiž nad svými legitimními dětmi právo nad jejich „životem i smrtí“ (*ius vitae necisque*). Vedle toho, že mu podléhaly finančně, rozhodoval též o jejich sňatku či rozvodu, vzdělání a kariéře. Měl pravomoc své dítě prodat. Měl také právo své děti trestat, v extrémním případě právě i smrtí.⁸⁹ Podléhaly domácímu soudu (*domesticum iudicium*), jehož se účastnili i další mužští příbuzní svolaní hlavou rodiny, obzvláště pokud šlo o závažnější provinění, nicméně *pater familias* nebyl jejich úsudkem nijak vázán a jejich názor mohl brát v potaz pouze jako hlas poradní.

V rámci povinnosti a odpovědnosti za zachování kontinuity rodiny, jejího jména, majetku, společenského postavení i prestiže, jež se na hlavu rodiny vztahovala a která vycházela z potřeby udržování rodinné linie a rodinného kultu, měl *pater familias* také pravomoc rozhodovat o přijetí nových členů do rodiny. To se dělo jednak prostřednictvím adopce či arogace (strategií zajišťujících rodinu před vymřením, aplikovaných zejm. pokud neměl otec vlastní mužské potomky), jednak přijetím (uznáním za legitimního dědice a člena rodiny) novorozeného dítěte (svého či svého syna). Narození dítěte do rodiny nutně nezaručovalo jeho vstup do ní, neboť otec měl právo nově narozené dítě odložit, k čemuž mohlo dojít např. z existenčních důvodů, pro podezření z nevěry a podvržení dítěte, znásil-

kroky dospělých ve formování tohoto „veřejného zájmu“. Jednání na základě emocí, ne vždy logická, jsou ovšem výrazně individuální a z historického hlediska obtížně prokazatelná.

⁸⁸ *Nam patria potestas in pietate debet, non atrocitate consistere* („Neboť otcovská moc se zakládá ve zbožnosti, nespočívá v ukrutnostech.“ *Dig.* 48.9.5; přel. Dostálík, 2022: s. 30).

⁸⁹ Nejednalo se zde ale o svědci otce. V tomto směru poměrně brzy dochází ke korigování a omezování této pravomoci (už v raném období římských dějin, i když pouze prostřednictvím mravů), až se v době pozdní republiky a císařství zřejmě jednalo už jen o možnost rozhodnout bez právního postihu o odložení a usmrcení novorozence. Je doloženo pouze několik málo případů z republikánského Říma, kdy otec potrestal svého syna smrtí, vždy se jednalo o závažné provinění (např. vlastizrada, neuposlechnutí vojenského rozkazu ap.), přičemž v některých případech (např. když Brutus odsoudil své syny za zradu na republice) jde pro otce o nešťastný střet úřední povinnosti a odpovědnosti (Brutus byl v dané době konzulem a nemohl přejít čín proti republice) a rodiny, a nikoli o odsouzení potomka na základě *patria potestas* (Plut. *Publ.* 6–7; Liv. 2.5). Z období císařství o procesu domácího soudu s účastí císaře Augusta v poradní roli, kdy byl syn za pokus o otcovraždu poslán do vyhnanství, viz Sen. *De clem.* 1.15 (viz kapitola o násilí); blíže k *ius vitae necisque* viz např. Skřejpek, 2005.

nění, pokud se dítě narodilo mimo manželskou postel, či pro jeho fyzickou slabost nebo postižení; v tomto případě měl dokonce podle *zákona dvanácti desek* (LDT IV.1) otec povinnost znetvořené či deformované dítě odložit, aby nedošlo k rituálnímu znečištění jak rodinného kultu, tak obce (De Coulanges, 1998: s. 88–92; Koskenniemi, 2009: s. 1–9).⁹⁰

Na druhou stranu *patria potestas* s sebou nesla odpovědnost za jednání osob podřízených osobě *pater familias* i za případné přestupky svých potomků, též povinnost potomky zajistit – jak v rámci „přirozeného citu“, tak v rámci povinnosti udržení kontinuity rodiny, která je zajištěna skrze potomky. Např. o otci, který nezajistil dceři řádné věno (přestože z hlediska práva nebylo při vstupu do manželství vyžadováno)⁹¹ a vhodného manžela, se mohlo soudit, že selhal (Plin. *Epist.* 2.4; Sen. *Ben.* 4.27.5; Mart. *Epigr.* 6.8). Otec představoval přirozeného ochránce rodiny a byl spojován se zajištěním materiálních potřeb svým potomkům.

Pater familias byl jediným vlastníkem a správcem rodinného majetku, resp. jediným, kdo s ním mohl (relativně) volně nakládat (vlastníkem jako takovým byla „rodina“ ve smyslu rodové linie).⁹² Ostatní členové rodiny svou prací nenabývali majetek pro sebe, ale pro něj, a podíleli se tak na zvětšování rodinného jmění. Nicméně děti mohly od svého *pater familias* obdržet tzv. *peculium*, majetek formálně náležející otci, ale určený k volnému disponování tím, komu byl přidělen – nejčastěji synovi nebo otrokovi. *Peculium* přidělené synovi mohlo fungovat jako páka a prostředek kontroly.⁹³ Jiný praktický účinek se nabízí např. v určitém otupení ostří možných generačních konfliktů mezi dospělým synem v *patria potestas* a otcem, které mohly vyplývat ze synovy finanční závislosti. Neboť pokud jde

90 Děti narozené s postižením byly často vykládány jako špatné znamení bohů. Dle dokladů z Livia zřejmě nebyla ve starším období výjimečná ani jejich rituální infanticida, nařízená kněžskými za účelem očištění obce od špatného znamení, které seslali bohové (Liv. 27.37; 29.22), nicméně pro období císařství takové rituální chování již doloženo není.

91 Věno sloužilo jednak k ochraně ženy, resp. k zajištění jejich zájmů pro případ rozvodu či ovdovění (i během trvání manželství, jelikož muž ženě, která nepřinesla věno, mohl odmítnout zaopatření), ale primárně se jednalo o majetkový příspěvek manželovi k ulehčení nákladů spojených s rodinným životem. Bylo zavedeným zvykem, imperativem mravním, nikoli právním (Sommer, 1946: s. 167; Kincl, Urfus & Skřejpek, 1995: s. 140–143). V pozdní antice se ale již objevuje jako neodmyslitelná podmínka uzavření řádného manželství. Dle *N. Mai.* 6.9 (z r. 458 n. l.) jinak hrozí oběma stranám bezectnost (*infamia*) a děti z takového sňatku jsou chápány jako nelegitimní.

92 Panoval právní (např. opatření proti marnotratníkům rozhazujícím rodový majetek, kteří mohli být svěřeni za účelem nápravy do péče opatrovníka – *cura prodigi*) i morální imperativ dobré správy rodinného majetku, kdy by měl *pater familias* předat svým potomkům rodinný majetek, který zdědil po svém otci, přinejmenším nezmenšen, ideálně případně zvětšen. Dle Sallera (1999) termín *pater familias* spíše než „otce“ jako takového (jemuž více odpovídá prostý termín *pater*) představuje pojem reflektující hlavu rodiny jako správce rodinného majetku, jenž má za úkol spravovat jej pro dobro rodiny a budoucí generace.

93 *Peculium* v tomto směru mohlo mít značný vliv na ekonomickou situaci a podobu transakcí, smluv či organizací práce, jelikož nad osobou, která *peculium* disponovala, měl *pater familias* větší vliv, než který by mohl mít nad svobodným námezdním zaměstnancem (Kehoe, 2011: s. 145–147).

o děti, moc otce nad nimi v klasickém římském právu nekončila dosažením dospělosti. Prvek dosažení určitého věku, resp. dospělosti, jako možnosti (nikoli absolutního principu) dosažení emancipace (bez dalšího právního jednání) a osvobození se od otcovské moci a získání nezávislosti se v antickém Římě objevil až v 5. st. n. l. za císaře Valentiniana III. (vládl 425–455),⁹⁴ a to v souladu s pokračujícími změnami v klasické římské *patria potestas* (Vial-Dumas, 2014: s. 311). Dle Arjavy (1988: s. 147–165) v tomto období s dosažením dospělosti, nastoupením kariéry a založením vlastní domácnosti *potestas de facto* přestává řídit vzájemné vztahy mezi otcem a synem. Jako příklad lze uvést syna Quinta Aurelia Symmacha (4./5. st. n. l.), který se v osmnácti letech oženil, získal úřad praetora a otec mu pomohl zařadit se nezávisle (s otcem pouze v roli „pomocníka a rádce“).⁹⁵

Klasická *patria potestas* končila buď smrtí hlavy rodiny, nebo tzv. emancipací potomka. *Et cum pater familias moritur, quotquot capita ei subiecta fuerint, singulas familias incipiunt habere: singuli enim patrum familiarum nomen subeunt. Idemque eveniet et in eo qui emancipatus est: nam et hic sui iuris effectus propriam familiam habet* („A když otec rodiny zemře, kolik hlav mu bylo podřízeno, tolik vznikne jednotlivých rodin: jednotlivě totiž na sebe vezmou jméno otců rodin. A totéž se stane u toho, kdo byl propuštěn z otcovské moci: neboť následkem nabytí svého práva má svou vlastní rodinu.“ *Dig.* 50.16.195.2; vlastní překlad). Po smrti otce se tedy jednotliví synové stávají *patres familias* svých vlastních rodin. Pokud jde o emancipaci (trojitou v případě syna, jedinou v případě dcery či vnoučat), jednalo se o právní úkon představující pomyslný prodej a následné propuštění potomka z pravomoci otce, po němž se emancipovaná osoba stává samostatnou osobou svého práva (*sui iuris*), a otcovská pravomoc tím zaniká.⁹⁶ Pokud otec zemřel v době nedospělosti svých dětí, což vzhledem k průměrné naději na dožití a průměrnému věku při uzavření prvního sňatku nebylo ojedinělé, byl dětem určen poručník (*tutor*) na ochranu jejich majetkových zájmů.⁹⁷ V případě chlapců trvalo poručenství (*tutela impuberum*) do dosažení jejich dospělosti, v případě žen byla *tutela* trvalá (po dosažení přecházela v instituci *tutela mulierum*, poručenství nad ženami).⁹⁸ Důvodem byl

94 Byl dosažení dospělosti mohlo být pro otce motivem k emancipaci dítěte ze své moci již dříve, přál-li si jejich nezávislost, jak naznačuje pasáž z legislativy císaře Constantina I. (Velikého) z r. 319 n. l.: ... *cum aetates legitimae liberorum ad emancipationem parentes invitaverint et patresfamilias videre liberos suos voluerint* („... jestliže jsou rodiče vyzváni k emancipaci dětí, které dosáhly zákonného věku, a chtějí své děti vidět jako hlavy rodiny.“ *Cod. Theod.* 8.18.2; vlastní překlad).

95 Nathan (2002: s. 156, pozn. 189–191).

96 Právně ale zaniká i vztah mezi otcem a potomkem, který je tak zbaven možnosti dědit po svém otci v případě, že nezanechal závět, neboť ve smyslu agnátského příbuzenství, které po dlouhou dobu dominovalo v dědickém právu nad prostým pokrevním příbuzenstvím, přestává být členem rodiny (Kincl, Urfus & Skřejpek, 1995; Skřejpek, 2011).

97 Poručník ovšem nedisponuje nad dětmi *potestas* a po skončení svého úřadu je povinen složit účet ze své správy poručencových záležitostí.

98 *Permissum est itaque parentibus liberis, quos in potestate sua habent, testamento tutores dare: Masculini*

„lehkovážný duch“ (*propter animi levitatem*), který staří Římané ženám připisovali (Gai *Inst.* 1.144; podobně např. i Liv. 34.2). Cílem byla ochrana žen a jejich zájmů. Tato představa – či spíše předsudek – lehkovážné, slabé ženy (jež jako mylný viděl i sám Gaius) ovlivnil postavení žen v právních záležitostech, v nichž nemohly jednat zcela samy, a to ani šlo-li o osobní soukromé věci.⁹⁹ I když zde se v průběhu času situace žen postupně zlepšovala, nikdy v antickém Římě nebyla žena plnoprávná nebo rovnoprávná s mužem.

Jednou z nejzajímavějších a nejdůležitějších změn v postavení dítěte v pozdním římském císařství, která narušovala tradiční pojetí a obsah *patria potestas*, byly rostoucí možnosti materiální a finanční nezávislosti potomka na otci, i pokud by tento potomek byl stále formálně jeho autoritě podřízen (tedy byl *in potestate*). Na počátku vývoje tímto směrem stálo zavedení instituce *peculium castrense* císařem Augustem (vládl 27 př. n. l. – 14 n. l.). Muži ve vojenské službě díky ní získali možnost nabývat vlastní majetek nezávisle na otci. Navíc k takto získanému majetku měl jejich případný *pater familias* pouze omezené možnosti přístupu.¹⁰⁰ Ve 4. st. n. l. došlo díky legislativě císaře Constantina I. a jeho nástupců k rozšíření možnosti získání přístupu k tomuto typu majetku v případě zastávání civilní služby v císařské administrativě, vykonávání advokátní funkce nebo v církevních službách jako duchovní (*peculium quasi castrense*; Mastrangelo, 2005; *Cod. Theod.* 1.34.2 /r. 422/; 2.10.6 /r. 422/).

Další možností, jak mohlo dítě (v tomto případě i ještě nedospělé) získat vlastní jmění, bylo zdědění majetku po matce, později po jiné třetí osobě (*bona materna / bona adventitia*). Otec zde měl opět jen omezená práva a možnosti manipulace – nad tímto majetkem měl pouze *usufructus*¹⁰¹ a případně pravomoci poručníka, pokud by dítě v době matčiny smrti bylo nedospělé, a to i pokud by bylo *alieni*

quidem sexus inpuberibus, feminini vero inpuberibus puberibusque, vel cum nuptae sint. Veteres enim voluerunt feminas, etiamsi perfectae aetatis sint, propter animi levitatem in tutela esse („Agnátským příbuzným je tedy dovoleno, aby testamentem ustanovili poručníky dětem, jež mají ve své pravomoci: mužskému pohlaví do dosažení dospělosti, ženskému pohlaví pak bez ohledu na věk, dokonce i tehdy, když /ženy/ jsou provdány. Předkové totiž chtěli, aby ženy pro lehkovážnost ducha žily v poručenství, byť i byly dospělé.“ Gai *Inst.* 1.144, přel. Kincl, 2007: s. 81).

99 *Maiores nostri nullam, ne privatam quidem rem agere feminas sine tutore auctore voluerunt, in manu esse parentum, fratrum, virorum* („Naši předkové nedovolovali ženám jednat v žádné právní záležitosti – ani v soukromých věcech – bez zášity poručníka; měly zůstat v područí svých otců, bratrů, manželů.“ Z řeči Catona Staršího proti zrušení zákonů namířených proti omezení přepychu; Liv. 34.2.11; přel. Kucharský, 1976: s. 15).

100 Syn měl k tomuto majetku v podstatě postavení otce, byť formálně se jednalo o majetek otce, ale jeho odejmutí bylo považováno za nemravné. Syn měl právo pořídít ve věci *peculia castrense* testament; pokud o něm závět nepořídí, zůstává tento majetek otci.

101 Tedy právo užívat majetek a nárokovat si zisk/plody z tohoto majetku, jehož vlastníkem je ale jiná osoba. Manipulace je omezena a podmíněna povinností udržet jádro tohoto majetku nedotčené (např. otec tak nemůže zcizit/převést majetek/statek svého potomka, který má pouze v užívacím právu).

*iuris*¹⁰² (*Cod. Theod.* 8.18.1–3; 8.19.1). Novela Valentiniana III. z r. 452 n. l. pak ustavila dítěti po dosažení dvaceti let věku právo na plný přístup k polovině jmění zděděného po matce, i přestože by byl jeho otec stále naživu a disponoval nad tímto potomkem svou pravomocí (*N. Val.* 35.10). Co se ale týká majetku otce (*peculium profecticium*), i v době císaře Iustiniana nadále platí, že pokud otec poskytne synovi majetek, aby s ním volně disponoval, tento majetek stále patří do vlastnictví otce.¹⁰³

Získání (alespoň určité) ekonomické nezávislosti vytvořilo mladé generaci možnost založení vlastní nové domácnosti, v níž dříve závislí synové byli sami v roli *pater familias*. Dle Vial-Dumas (2014: s. 312–320) můžeme hovořit o společenském i právním ukotvení emancipace *de facto*, aniž by bylo zapotřebí provedení tradičního právního rituálu emancipace, v době pozdního císařství již zastaralého a postupně vycházejícího z užívání. Státu to navíc umožnilo získat snazší přístup k (zejm.) mladým mužům, jejichž služby mohl za odměnu využít pro své potřeby.

Povinnost zajištění základních potřeb (daná nejprve morálním kódem, později i ukotvena v právu) a sdílení majetku mezi nejbližšími členy rodiny nebyla (po celou dobu trvání říše) jednostranná, ale můžeme zde podtrhnout ideu principu reciprocity. Tak jak měl otec povinnost sdílet svůj majetek se svými dětmi a zajistit jejich potřeby, tak i potomek byl povinován poskytnout svůj majetek otci. Tato povinnost se pak nevztahovala pouze na otce, ale i na matku a případně i děda jak z matčiny, tak otcovy strany.¹⁰⁴ Mohla být i vymáhána soudně, v tom případě bylo třeba posoudit oprávněnost nároků a vyšší výživného dle majetkových poměrů, s možností nařízení exekuce majetku v případě neplnění nařízené povinnosti. V případě, že by syn svého otce udával soudu, měl otec oprávněnou možnost mu výživné odmítnout.¹⁰⁵

102 Tedy v moci otce, kdy se veškerý majetek získaný dítětem stával vlastnictvím otce. Po zaniknutí *potestas* (emancipací nebo smrtí) by dítěti připadl takto pro něj zachovaný majetek.

103 Blíže k *peculium* viz např. Mastrangelo (2005); Sommer (1946: s. 160–162); Kincl, Urfus & Skřejpek (1995: s. 146–147); Saller (1994: s. 119; 123–124; 218–220); Frýdek et al. (2012: s. 67–68).

104 *Utrum autem tantum patrem avumve paternum proavumve paterni avi patrem ceterosque virilis sexus parentes alere cogamur, an vero etiam matrem ceterosque parentes et per illum sexum contingentes cogamur alere, videndum. Et magis est, ut utrobique se iudex interponat, quorundam necessitatibus facilius succursurus, quorundam aegritudini: et cum ex aequitate haec res descendat caritateque sanguinis, singulorum desideria perpendere iudicem oportet. Idem in liberis quoque exhibendis a parentibus dicendum est* („Musíme také zkoumat, zda jsou povinni poskytnout výživu pouze otci, předkovi z otcovy strany nebo pradědovi, otci předka z otcovy strany nebo dalším mužským předkům, anebo jsme povinni poskytnout výživu také matce a dalším předkům z matčiny strany. Je správné, aby soudce zasáhl ve prospěch jedné i druhé strany připraven co nejjednodušeji pomoci v nezbytnosti jedněm, ve slabosti druhým; a protože toto má původ ve spravedlnosti a pokrevní lásce, musí soudce zvážit možnost každého. Totéž je třeba říci ohledně dětí, které musí být podporovány předky.“ *Dig.* 25.3.5.2–3; přel. Skřejpek, Blaho & Černocho, 2019: s. 511).

105 *Si quis a liberis ali desideret vel si liberi, ut a parente exhibeantur, iudex de ea re cognoscat (...)* 10. *Si quis ex his alere detrectet, pro modo facultatum alimenta constituentur: quod si non praestentur, pignorum captis et distractis cogetur sententiae satisfacere.* 11. *Idem iudex aestimare debet, num habeat aliquid parens vel an pater quod merito filios suos nolit alere: Trebatio denique Marino rescriptum est merito patrem eum nolle*

Tato vzájemná povinnost ovšem nevycházela z *potestas*, jelikož se dle Ulpiana vztahovala i na emancipované potomky.¹⁰⁶ Toto chování bylo součástí konceptu rodinné morálky, založené na vzájemné lásce a úctě (*pietas*) a povinnosti poslušnosti (*obsequium*) vůči rodiči, jež byla očekávána a propagována, spolu s vděčností za dobrodiní a péči rodičů.¹⁰⁷ Dobře viditelná je např. v rétorice ediktu císaře Constantia II. (vládl 337–361 n. l.) z r. 359 n. l.: v případě uvolnění z *potestas* emancipací má být syn maximálně vděčný a poslušný vůči svému otci právě za poskytnutí daru svobody (*Cod. Theod.* 6.4.16.2). Ilustruje zároveň skutečnost, že v rámci vztahu mezi rodičem a potomkem je reflektováno přirozené pouto, jež nelze zrušit – na rozdíl od pouta vytvořeného na základě agnace, které emancipací zaniká spolu s *potestas*. Otec si tak stále udržuje určitou „moc“ nad svým potomkem, jakkoli je v tomto směru založena na dodržování společensky očekávaného morálního kódu. Jakkoli mohla být řada lidí milujícími, laskavými a benevolentními rodiči, mocenský rámec vztahu rodič–dítě se svrchovanou autoritou rodiče byl pro římský svět typický po celou dobu jeho trvání. Ani křesťanství v tomto směru nepřineslo výraznou změnu: v teologické rovině je před Bohem dítě sice kladeno na roveň dospělému, stejně jako jsou si před Bohem rovni otroci a páni, v rámci společenské reality ale křesťanství utvrzuje hierarchické postavení členů domácnosti (připodobňování postavy otce a Boha v křesťanské rétorice).

Za vlády císaře Constantina I. došlo celkově k nárůstu vměšování se do rodinných záležitostí ze strany státu. Jeho legislativní kroky zaměřené na úpravu rodinného života představovaly citelnější zásahy do původně výrazně privátní sféry rodinného kruhu než proslulé Augustovy zákony na podporu a obnovu rodinné morálky.¹⁰⁸ Podle Giardini Constantinova legislativa „aimed at asserting principles of rigour, order, and temperance in family relationships“ (Giardina, 2001: s. 392). Evans-Grubbs (1995: s. 1–53) pak poukazuje na paradox v Constantinem proklam-

alere, quod eum detulerat („Jestliže si někdo přeje obdržet výživu od dětí, nebo když děti, aby je otec podporoval, soudce tento problém vyřeší. /.../ Jestliže někdo odmítne živovací povinnost, bude stanovena s ohledem na jeho možnosti; jestliže ani pak nebude plněna, pak po zabrání a prodeji věcí bude nucen splnit rozsudek. Tentýž soudce musí zhodnotit, zda předeek nebo otec mají důvod, proč svým synům nechtějí poskytnout výživu. Bylo odepsáno Trebatiovi Marinovi, že otec má důvod odepřít výživu, když to oznámil.“ *Dig.* 25.3.5.pr.; přel. Skřejpek, Blaho & Černochoch, 2019: s. 511).

106 *Sed utrum eos tantum liberos qui sunt in potestate cogatur quis exhibere, an vero etiam emancipatos vel ex alia causa sui iuris constitutos, videndum est. Et magis puto, etiamsi non sunt liberi in potestate, alendos a parentibus et vice mutua alere parentes debere* („Je však třeba zkoumat, zda jsou povinni podporou pouze synové podřízení moci nebo také emancipovaní nebo i ti, kteří se stali svého práva z jiného důvodu. A oprávněně se domnívám. Že rodičům jsou povinni poskytnout výživu také ty děti, které v moci nejsou, a naopak také ony mohou výživu po rodičích požadovat.“ *Dig.* 25.3.5.1.; přel. Skřejpek, Blaho & Černochoch, 2019: s. 511).

107 Hezké vyjádření vděčnosti vůči rodičům za poskytnutí studií a za vedení zanechali ve svém díle např. Vitr. 6. pr. 4.; Hor. *Sat.* 1.6; Sen. *Ad Helv.* 13–14.; z pozdějších autorů např. Lib. *Or.* 1.4–8; Hieron. *Epist.* 125.6; Auson. *Domestica* 3.4. a *Par.* 4.1. (k otci); 4.3. (ve vztahu k strýci) a 4.6. (k tetě).

108 Tj. především tzv. *lex Iulia* (18 př. n. l.) a *lex Papia Poppaea* (9 n. l.).

ované snaze vracet se k tradičním základům římské společnosti, uchovat je a obnovit společenské rozdílnosti, které v předchozím období znejasnily. V kombinaci s inovacemi obsaženými v jeho legislativě vedla tato snaha naopak k upevnění změn v celé společnosti, včetně rodinného zázemí.

Objektem zájmu této císařské legislativy jsou především děti z legitimního římského manželství, které jsou chráněny coby právoplatní dědicové rodiny a budoucí dospělí občané, a to před újmou, zneužitím jejich mladistvé nezkušenosti atp. Pod tímto zájmem se skrývá snaha státu přiblížit se jednotlivému občanovi, a tak snáze zajistit plnění povinností a výkon služby pro státní a městskou správu, armádu či pro daňové účely v kombinaci s důvody demografickými. Vše se propojovalo s morálním povědomím a ideologií tzv. „řádného rodinného života“, přízpusobeného novým okolnostem a potřebám doby, především v důsledku společensko-ekonomického vývoje, kulturních změn a narůstajícího vlivu křesťanství ve společnosti.¹⁰⁹

Morální vědomí, které v sobě v souvislosti s úpravou pravidel fungování rodinného života obsahují zákony či reskripty ze 4. a 5. st. n. l., se převážně drží tradiční rodinné struktury a ideálů, jako je požadavek na *pietas*, která stále představuje základní hodnotu, na níž by vztahy mezi dětmi a jejich rodiči (jak otcem, tak matkou) měly být založeny (viz např. *Cod. Theod.* 8.14.1 /z r. 367 n. l./; 6.4.16 /z r. 359 n. l./). A ačkoli je v legislativě patrné určité snížení a omezení faktického účinku *patria potestas*, její existence nemizí a i nadále tvoří pomyslný rámec, zejm. právní, v němž se život dítěte odehrává. Výrazné omezení této pravomoci (ať už budeme hovořit o úpadku, nebo proměně) je viditelné vedle rostoucí možnosti potomka získat *de facto* finanční nezávislost také především v právu hlavu rodiny své potomky trestat, prodat či pohodit (právo dítě nepřijmout po narození do rodiny a odložit je).

Vůle hlavy rodiny a podřízenost potomka jeho autoritě byla též tradičně spjata s možností rozhodovat (autoritativně nebo i s ohledem na přání potomka) o jeho vzdělání, profesi, kariéře i sňatku, neboť tím vším se dítě výrazně podílelo na zajištění a formování budoucnosti rodiny a její případné společenské mobility. I tyto aspekty rodičovské autority byly v pozdním období římské říše mnohem častěji (ve srovnání s předešlým obdobím, alespoň pokud můžeme soudit z dochovaných pramenů) podrobovány právní úpravě především v souvislosti se snahou o „zachování“ společenské stability a společenského řádu a dodržování příslušných povinností vůči císaři a říši. I díky tomu se vytváří specifika pozdně antické společnosti a její intenzivní sociální stratifikace.

Podle smýšlení římské společnosti, které se projevilo již v Augustových zákonech o manželství, stabilita rodinného života odrážela stabilitu státu (Rawson, 2010: s. 615). Vedle prakticky a účelově zaměřené motivace to byl i tento způ-

109 K dosud neuzavřené diskuzi na téma míry křesťansko-pohanských vlivů na rodinný život a legislativy jej upravující viz např. Giardina (2001); Evans-Grubbs (1995); Nathan (2002).

sob vnímání rodinného života a jeho potenciálních celospolečenských dopadů, co ovlivňovalo legislativní opatření zaměřená na snahu posílit jádro rodiny a udržet je pohromadě. Od 4. st. n. l se v pozdní antice navíc spolu s rostoucí stratifikací společnosti a důrazem na společenský stav a udržování jeho řádu v zákonech objevoval postupně rostoucí tlak na udržení žádoucího společenského pořádku: důraz na to, aby každý znal své postavení a své místo ve společnosti pro dobro její i dobro a cíle státní (zejm. ekonomická motivace) a v souladu se svým postavením či profesí plnil příslušné povinnosti. Jak u příslušnosti ke společenskému stavu (senátoři, dekurioni), k půdě (kolóni), tak pro výkon určité profese se začíná mnohem výrazněji prosazovat dědičný princip. Koncept dědičného vázání ke stavu, půdě či profesi prostoupil všechny společenské vrstvy. Přinesl s sebou stanovení nejen povinností, ale i příležitostí – možnosti uzavření sňatku, vzdělávání a výkonu profese¹¹⁰ (resp. určitých profesí) tak byly svázány a omezeny ze strany státu, a to bez ohledu na zájmy či přání rodiny, *pater familias* nebo dítěte samotného.¹¹¹

K nejznámějším a nejčastěji opakovaným nařízením, která zde můžeme uvést jako příklad, patří ta opatření, jež váží dekuriony k povinnostem městské správy a jejich syny k povinnostem plnění příslušných stavových povinností a omezují možnosti úniku z této role např. skrze povýšení do senátorského stavu (*Cod. Theod.* 12.1).¹¹² Požadavek, aby se synové nevyhýbali povinnostem svého postavení a úřadu, mohl být i jedním z důvodů pro nařízení císařů Valentiniana (vládl 364–375 n. l.) a Valenta (vládl 364–378 n. l.) z r. 370 n. l., v němž mj. omezili maximální délku studia v Římě – mladý muž musí studium dokončit nejpозději do svých 20 let, pak se musí vrátit do města, odkud pochází, třeba i proti své vůli (*Cod. Theod.* 14.9.1).

Podobně i synové veteránů byli vázání požadavkem a očekáváním, že jako jejich otcové i oni budou po dosažení dospělosti vykonávat povinnost vojenské služby.

110 Jakkoli pokračování v rodinném řemesle a vyučení v rámci rodiny (rodiče, kteří školili ve svém volném čase své děti k výkonu řemesla, mohli mít nárok na určité úlevy z břemen; *Cod. Iust.* 10.66.1; r. 337 n. l.) nebylo celkově v římské společnosti nic ojedinělého, některé rodiny mohly dát přednost tomu nechat dítě vyučit u mistra, a to i v případě, že se mělo učit řemeslu, v němž sama rodina podnikala; Liu (2017: s. 219–221); Vuolanto (2015). Na druhou stranu na skutečnost, že v rámci rodiny mohlo docházet k předávání profese a udržování kontinuity a vzájemné podpory, především za účelem udržení rodinné jednoty a majetku, poukazuje Vitruvius, římský inženýr a architekt 1. st. př. n. l., který hovoří o tom, že dobří architekti proto předávají často své znalosti pouze svým dětem nebo příbuzným a zaučují je od dětství do řemesla (*Vitr.* 6 pr. 6).

111 Z relevantních zákonů např. *Cod. Theod.* 7.22; 12.1; 6.35.1; 10.22.6; 14.3.5.; 16.2.9; *N. Th.* 6.1.; *N. Val.* 29; *Cod. Iust.* 11.10.5 atd.; blíže k otázce rozvrstvení pozdně antické římské společnosti viz např. Evans-Grubbs (1995: s. 21–28); Garnsey & Humfress (2001: s. 83–106); Brown (1971); Česka (2000); Bednaříková (2013: s. 11–37). aj.

112 V novele císaře Maioriana (vládl 457–461 n. l.) upravující r. 458 n. l. situaci kuriálů (*N. Mai.* 7.6.) je podchycena i snaha o poutání nejen synů, ale i dcer dekurionů k místu původu prostřednictvím penalizování případného sňatku mimo jejich domovské město. Pokud by se chtěla provdat do jiného města, musela by se vzdát jedné čtvrtiny majetku ve prospěch města, které by tak opustila.

Pouze v případě, že by jí vzhledem k náročnosti nebyli fyzicky schopni, mohou místo nástupu do armády vykonávat civilní službu v rámci městské správy (*Cod. Theod.* 7.22.4). Dědičně byli k půdě, kterou obdělávali, vázáni kolóni (*Cod. Theod.* 5.17.1; 5.18.1).

V této souvislosti případně opakované úpravy některých z výše uvedených svažujících právních opatření (především týkajících se kolónů a dekurióňů) poukazují (vedle reflexe dobových změn) na diskutabilní účinnost těchto kroků či možné krátkodobé záměry. Římská společnost nebyla společností, v níž by sociální mobilita byla nemožná, a to i přes občasné snahy císařů udržovat společenský *status quo* či omezovat přílišné ambice jednotlivců.

Nadále je zde vidět ze strany dospělých uvažování o dítěti jako o „nástroji“ v různých společenských strategiích rodiny i jednotlivce. Dědičný princip pronikl do všech vrstev společnosti.¹¹³ Myšlenka, že by děti měly sdílet osudy svých rodičů, se stala jakousi obecnou představou, zakomponovanou výrazně v právním systému. Výjimku představovala trestní odpovědnost a pravidlo, že by děti neměly pykat a být stíhány za přečiny svých rodičů.¹¹⁴

K dalšímu okruhu právních kroků podniknutých císařem Constantinem I. a jeho nástupci na podporu stability rodinného prostředí a stability rodinného krbu byla opatření týkající se manželského soužití, která ještě více než zákony Augustovy kladla důraz na řádné manželství (*matrimonium iustum*) a na uzavření svazku v rámci společenského stavu.¹¹⁵ I zasnuby (*sponsalia*), které se často mohly týkat již dětí starších 7 let (na rozdíl od vstupu do manželství, pro jehož uzavření byla podmínkou dospělost), se staly právně závaznými do větší míry, než tomu bylo dříve (*Cod. Theod.* 3.5).

V souladu s touto politikou zároveň dochází k postupnému zpříšňování a omezování zpočátku dosti volných podmínek pro zrušení manželství formou rozvodu¹¹⁶ a v kontrastu s Augustovou legislativou, která kladla tlak na vstup do dalšího manželství (zejm. za účelem plození četného potomstva pro blaho Říma). Začíná být mnohem kritičtěji nahlíženo na uzavření dalšího sňatku, ať předešlý svazek skončil smrtí, či rozvodem. Tento kritický pohled na nový sňatek nevyplývá pouze z rostoucího vlivu křesťanství a jeho pojetí sexuální morálky s důrazem na zdrženli-

113 Nejen povinnosti, ale i privilegia spojená s určitou profesí se pak mohla přenášet i na manželky a potomky (např. lékaři a učitelé; *Cod. Theod.* 13.3.2–3). Tato očekávání nejsou jen právního, ale i morálního charakteru: např. od členů rodiny církevního představitele se očekávala vyšší míra disciplíny a zbožného chování.

114 Výjimkou je v tomto směru zločin namířený proti státu (*crimen maiestatis*), kdy je mj. veškerý majetek odsouzeného konfiskován ve prospěch císařské pokladny, na syny navíc dopadá *infamia*, jsou vyloučeni z možnosti zastávat úřady i z možnosti nabýt majetek po někom jiném, ať už intestátně, nebo ze závěti. Dcery pak mohou zdědit nanejvýš čtvrtinu jmění po matce (Černocho, 2021: s. 16–19).

115 Evans-Grubbs (1995: s. 261–316); Giardina (2001); Humfress (2006).

116 K rozvodům viz např. Treggiari (1996a); Evans-Grubbs (1995: s. 225–253); Kincl, Urfus & Skřejpek (1995: s. 136–139); Skřejpek (2011: s. 89–90); Frýdek et al. (2012: s. 77–78); Stará (2013: s. 107–109).

vost a asketický ideál. Ve hře je snaha hájit majetkové zájmy dětí z předcházejícího svazku: na nevlastního rodiče a potenciální nevlastní sourozence je nahlíženo s určitými obavami jako na osoby, které mohou ohrozit jejich zájmy (např. připravit je o majetek a právoplatné dědictví, nebo dokonce o život¹¹⁷).¹¹⁸

Důraz na udržení soudržnosti rodinného jádra a na jeho důležitost reflektují i zákony v oblasti dědického řízení: je podporována snaha rodin udržet majetek mezi členy nejužšího rodinného kruhu a roste preference a význam prosté pokrevní příbuznosti nad příbuzenstvím agnátským.¹¹⁹

Důležitost a sílu rodinných vztahů stejně jako možnost využít blízké vazby a citů jako páky na udržení „občanské poslušnosti“ a hájení (zde zejm. ekonomických) zájmů říše, města či majitele otroka naznačují opatření, která „vyhrožují“ oddělením dětí od rodičů jako trestem. Týkají se především uprchlých kolónů, kdy výhrůžka rozdělením rodiny uprchlého kolóna slouží zároveň jako odstrašující motivace k tomu, aby zůstal na svém místě (*Cod. Theod.* 5.18.1. /z r. 419 n. 1./; 12.19.1 /z r. 400 n. 1./).¹²⁰

Právní rámec tvořený *potestas*, v němž se římské dítě pohybovalo, tedy nepřestal existovat, nicméně je třeba poznamenat, že tato kdysi dle Římanů „absolutní“ moc hlavy rodiny nad svými potomky prošla proměnou a byla výrazně oslabena. Zvyšující se vměšování ze strany státní moci/císaře regulovalo vztahy v rodině a možnosti jejích členů, včetně hlavy rodiny a omezení její pravomoci vůči dětem. Reagovalo se tak na společensko-politické a ekonomické události i krize, kterým pozdní římská říše musela čelit. Zda se ovšem díky legislativním krokům římských císařů reálně podařilo vytvořit stabilnější rodinné prostředí, je diskutabilní.

Nicméně v tomto období se objevila i další instituce, která si nárokovala autoritu nad životem jednotlivých občanů a jejich poslušnost a která začala silně zasahovat do soukromého, intimního života lidí, též ovlivňovat chápání a fungování rodiny: křesťanská církev. Její rostoucí vliv odráží i zákony a nařízení císařů. Děti se tak ocitly uzavřeny v pomyslném trojúhelníku zájmů rodiny, státu a církve, které nebyly vždy shodné, a ne vždy se bral v potaz v dějinách tichý hlas dítěte. Ilustrativním příkladem může být otázka zasvěcení dcery Bohu (církvi) a životu v odříkání (třeba ihned po narození), bez ohledu na její možná přání v budoucnosti provdat se a mít děti. Jeroným (např. Hieron. *Epist.* 107 /*Ad Laetam*/; 128 /*Ad Gaudentium*/) ve svých radách rodičům, kteří své dcery přislíbili vychovat jako budoucí jeptišky, radí vést je ve výchově a vzdělávání tak, aby jakékoli světské „radosti i strasti“ ideálně vůbec neměly možnost okusit a díky tomu netoužily

117 Ke stereotypu nevlastního rodiče viz kap. 5, pozn. 471.

118 Z relevantních zákonů: *Cod. Theod.* 3.7; 3.8; 9.7.2; 12.1.6; 14.3.2; 14.3.21; *N. Marc.* 4.

119 Z relevantních zákonů: *Cod. Theod.* 4.6; 4.21.1; 5.1; *N. Th.* 13.

120 Do vlády Valentiniana III., který r. 451 n. l. s odůvodněním bezbožnosti takového činu nařídil substituci jako kompenzaci namísto rozdělování dětí a rodičů (*N. Val.* 31.2–3).

po věcech, které nebudou moci mít. Slib daný rodiči Bohu je závazný, bez ohledu na případné touhy dané dívky v budoucnosti. Praxi, kdy jsou nezletilé, duševně ještě nevyzrálé dívky (*puellae in annis minoribus, adolescentibus animis*) rodiči nuceny k životu v čistotě, bez ohledu na jejich případné zájmy a (svobodnou) volbu vdát se a stát se manželkami a matkami, kritizuje jedna z novel císaře Maioriana z r. 458 n. l. (*N. Mai.* 6.). Pokud by se dívka chtěla řádně provdat a mít (legitimní) děti, neměla by být nucena přijmout závoj.¹²¹ Celibátu se může žena oddat později – ideálně jako vdova po uplynutí plodných let (uváděn je věk 40 let). Na pozadí této kritiky stojí ne tak zájem vyslyšet přání dívek a dát jim možnost se rozhodnout, jako demografický zájem státu na plození potomstva.

3.3.2 Koncept dětství

Bylo uvedeno, že pravomoc hlavy rodiny nad dítětem nekončila dosažením dospělosti a mohla pokračovat a ovlivňovat život dospělého dítěte, majícího své vlastní potomky, zastávajícího vysoké veřejné úřady atd. Ovšem není hlavním záměrem zabývat se zde primárně životem „dítěte“ ve smyslu „potomka“, a tedy i vztahy mezi dospělými rodiči a dětmi, byť při nedostatku materiálu a časté nejasnosti ohledně přesného věku osob, o nichž prameny hovoří, je potřeba reflektovat i tyto skutečnosti. Hlavním cílem zde jsou ovšem „děti“ ve smyslu „nedospělých jedinců“ a reflektování období dětství jako specifické vývojové etapy lidského života. Z tohoto hlediska je potřeba pokusit se pochopit, koho Římané chápali jako „dítě“. Kdy končí dětství a začíná dospělost? Co si Římané představovali pod pojmem „dětství“, „dítě“? A co nám reflexe těchto představ může vypovědět o dětství samotném?

Současná definice „dítěte“ v českém prostředí zní: „Zákon o SPO definuje v souladu s Úmluvou o právech dítěte pojem dítě tak, že dítětem je osoba nezletilá. Podle čl. 1 Úmluvy se dítětem rozumí každá lidská bytost mladší 18 let, pokud podle právního řádu, jenž se na dítě vztahuje, není zletilosti dosaženo dříve. Podle § 8 občanského zákoníku se pak zletilosti nabývá dovršením osmnáctého roku věku; před dosažením tohoto věku lze zletilosti nabýt jen uzavřením manželství (nejdříve od 16 let věku).“¹²² Ovšem v římském světě neexistovala jednoznačná

121 *Quid enim prodest, si cupiditas virginalis patria potestate compressa subdolum voluntatem nubendi alte concipiat et a legitimo revocata consortio ad illicitas trahatur inlecebras?* („Komu prospívá, jestliže touha dívky, potlačena otcovskou mocí, hluboce přemůže kradmé přání se provdat a odvrácena od legitimního svazku je strhávána k nedovoleným svodům?“ *N. Mai.* 6. pr.; vlastní překlad). Ačkoli je zde zmíněn potenciální nátlak skrze *patria potestas*, v další části novely jsou explicitně uvedeni oba rodiče (*pater materque*): otec i matka mohou být nátlakovou figurou a být za toto jednání odpovědní (včetně možné penalizace na majetku).

122 Ministerstvo práce a sociálních věcí (n.d.).

definice dětství nebo jeho jednoznačné vymezení či koncept, což je viditelné zejm. v právním vymezení osoby „dítěte“ a po dlouhou dobu nejednotného a nejednoznačného vymezení hranice dospělosti, zejm. u chlapců.

Dosažení dospělosti přitom bylo důležitým mezníkem zejm. v případě, kdy chlapec podléhal po smrti otce poručenství, neboť s jejím dosažením končilo (právě v tomto kontextu je u Gaia, později i Iustiniana, otázka posouzení věku rozváděna). Pokud byl *pater familias* naživu, měla význam především z hlediska možností seberealizace mladíka ve veřejném životě, byť byl v rámci práva soukromého stále podřízen *potestas*. Stával se úplným člověkem a občanem, právně způsobilým mužem. Mladý dospělý byl zapsán do seznamu občanů a mohl zahájit svůj kariérní postup (ve formě dokončování studií, zastávání prvních úřadů nebo nástupu do vojenské služby).

Podle Gaia byla otázka, kdy je možno prohlásit chlapce za dospělého, sporným bodem mezi dvěma právními školami, tzv. Proculiany a Sabiniany, k nimž se klonil sám Gaius: *Masculi autem cum puberes esse coeperint, tutela liberantur: puberem autem Sabinus quidem et Cassius ceterique nostri praeceptores eum esse putant, qui habitu corporis pubertatem ostendit, id est eum, qui generare potest; sed in his, qui pubescere non possunt, quales sunt spadones, eam aetatem esse spectandam, cuius aetatis puberes fiunt; sed diversae scholae auctores annis putant pubertatem aestimandam, id est eum puberem esse existimant, qui XIII annos explevit.* „Muži se však od poručenství osvobozují dosažením dospělosti. Za dospělého považují pak Sabinus a Cassius a ostatní učitelé naší školy toho, kdo prokazuje dospělost tělesným ustrojením, to je toho, kdo může plodit děti. U těch však, kdo dospět nemohou, jako je tomu u kleštěnců, považují za nutné přihlížet k tomu věku, ve kterém (obvykle) nastává dospělost. Stoupenci druhé školy se naproti tomu domnívají, že dospělost se musí posuzovat podle let, to je považují za dospělého toho, kdo dovršil čtrnáctý rok věku“ (Gai *Inst.* 1.196; přel. Kincl, 2007: s. 95).

Dospívající chlapci měli dle některých názorů podstoupit prohlídku, při níž by došlo k posouzení jejich tělesné zralosti, tedy zda jsou schopni zplození potomstva, nikoli pouze dosažením určitého věku. Za jakých okolností přesně tato prohlídka probíhala, nevíme. Mohlo záležet na úsudku a rozhodnutí *pater familias*, na jeho zvážení, zda je chlapec připraven vstoupit do světa dospělých, a to s ohledem na jeho rozumové schopnosti i fyzickou (biologickou) vyspělost a věk, též s ohledem na potřeby rodiny.

Individuální přístup (dle situace rodiny, její tradice a potřeby, skutečné vyspělosti chlapce) naznačují i zmínky o přechodovém rituálu přijetí bílé mužské tógy (*toga virilis*), při kterém docházelo tradičně k formálnímu prohlášení mladého chlapce za dospělého. Tento *rite de passage* ale neměl fixně daný bod konání, nejčastěji se za císařství odehrával mezi 14.–16. rokem chlapce (Krause, 2011: s. 629): např. v případě budoucího císaře Augusta se tak stalo v jeho 15 letech (Suet. *Aug.* 8.1), Germanikův syn Drusus přijal mužskou tógu ve stejném věku (Tac. *Ann.*

4.4), Commodus ve 14 (SHA *M. Ant.* 22.12), Geta pravděpodobně v 16 (SHA *Sept. Sev.* 14.8).¹²³ Tento rituál byl spojený jak s veřejnou proklamací dospělosti mladých mužů, tak s patričníou rodinnou oslavou. Chlapec při tomto rituálu odložil symboly dětství: bullu¹²⁴ a hračky, které doma zasvětil Larům, a tógu praetextu,¹²⁵ kterou vyměnil veřejně na fóru za mužskou tógu. Poté byl formálně zapsán do seznamu občanů a byla vykonána oběť bohům.¹²⁶ Tento rituál byl dle Ovidia spojován tradičně se svátkem Liberalií, slavených 17. března na počest Baccha a bohyně plodnosti (Ov. *Fasti* 3. 771–789). Tato oslava se však mohla konat zřejmě i kterýkoli jiný den v roce, často během svátečních dní (Harill, 2002: s. 258).

Důležitost dosažení pohlavní zralosti jako milníku u chlapců reflektuje např. i Augustinova vzpomínka na mládí: se studem a hanbou líčí, jak byl jako 16letý mladík se svým otcem v lázních „shledán dospělým“, když si otec všiml Augustinových fyzických projevů vzrušení, dle kterých mohl radostně očekávat vnoučata.¹²⁷ Zároveň reflektuje představu o „čistotě“ dětství v rámci sexuality: sexualita, resp. sexuální aktivita, se pojí s dospělostí,¹²⁸ nikoli s dětstvím.¹²⁹

123 Věk není v tomto směru často zmiňován, v některých případech jej máme explicitně uveden u extrémů, které dle všeobecného mínění spíše ve své době vybočovaly z řady (a týkaly se navíc císařské rodiny): dle římského historika Suetonia (1./2. st. n. l.) např. Caligula oblékl mužskou tógu (a zároveň oholil vous) až v 19 letech, bez jakýchkoli poct (Suet. *Cal.* 10); jak Nero, tak Britannicus měli být z rozhodnutí císaře Claudia (vládl 41–54 n. l.) prohlášeni za muže předčasně (z politických důvodů) v necelých 14 letech (Tac. *Ann.* 12.41; Suet. *Claud.* 43).

124 *Bulla* je ochranný medailon, který dítě svobodného občanského původu dostávalo při narození, resp. při rituálu oficiálního přijetí do rodiny konaného na *dies lustricus*, kdy byly matka a dítě rituálně očištěni a dítě bylo oficiálně pojmenováno (za účasti příbuzných, přátel).

125 Dětská tóga lemovaná nachovým pruhem, označovaná někdy jako „ochranný purpur“. K symbolům dětství a jejich původu viz Macr. *Sat.* 1.6.7–25.

126 Tradiční římský rituál je dochován hlavně v souvislosti s popisem představování mladých aristokratů veřejnosti při této příležitosti (prvek sebeprezentace aristokratické rodiny), jejíž součástí byl slavnostní průvod z domu na fórum a do chrámu Iova. V jaké podobě byl slaven mezi prostým obyvatelstvem, lze stěží určit (šlo pouze o kostur s omezením veřejné pompy?). Stejně tak je nejisté, do kdy a v jaké podobě se tento rituál udržel (zmínku, byť okrajovou, můžeme najít ještě u Fortunatiana, 4./5. st. n. l., v jeho *Ars Rhetorica* 2.3) či jak byl či nebyl převzat v provinciích.

127 *Sed ubi sexto illo et decimo anno, interposito otio ex necessitate domestica, feriatus ab omni schola cum parentibus esse coepi, excesserunt caput meum vepres libidinum, et nulla erat eradicans manus. quin immo ubi me ille pater in balneis vidit pubescentem et inquieta indutum adulescentia, quasi iam ex hoc in nepotes gestiret, gaudens matri indicavit* („Když jsem byl ve svých šestnácti letech na rok osvobozen od všech školních povinností a trávil čas u rodičů v zahálce vynucené nedostatkem prostředků, přerostlo mi bodláčí chtíče přes hlavu, protože chyběla ruka, která by je vytrhla i s kořeny. Naopak, když mě otec jednou v lázních spatřil oděného jen bujným mládím a zjistil, že už jsem pohlavně dospěl, hned to radostně oznámil matce, jako by se už nemohl dočkat vnoučat.“ Aug. *Conf.* 2.3.6; přel. Šubrt, 2019: s. 109).

128 Zvlášť u chlapců se s možností bujarých aktivit v období mládí – rané dospělosti – počítalo, na rozdíl od dívek, u nichž se očekávalo panenství v den prvního sňatku.

129 Dětská sexualita je téma, kterému není v pramenech věnována přílišná pozornost. Přelom mezi chlapeckým a mladickým chováním viz např. Pers. 5.30–40: *cum primum pavido custos mihi purpura cessit / bullaque subincinctis Laribus donata pependit, / cum blandi comites totaque impune Subura / permisit sparsisse oculos iam candidus umbo, / cumque iter ambiguum est et vitae nescius error / diducit trepidas ramosa*

Který z názorů uvedených právnických škol ale můžeme považovat za dominantní? Určitý vhléd by mohly přinést zákony vztahující se k daňové odpovědnosti. Ulpianus uvádí: *Aetatem in censendo significare necesse est, quia quibusdam aetas tribuit, ne tributo onerentur: veluti in Syriis a quattuordecim annis masculi, a duodecim feminae usque ad sexagesimum quintum annum tributo capitis obligantur. Aetas autem spectatur censendi tempore* („Při vyměřování daní je nutné zaznamenat věk, protože některému věku se přiznává, aby nebyl zatížen daněmi: například v Sýrii muži od 14 let, ženy od 12 let, obojí pak do 65 let jsou zatíženi daní z hlavy. V čase vyměřování daně se však přihlíží k věku.“ *Dig.* 50.15.3. pr.; vlastní překlad). Bagnall a Frier (1994: s. 4–5), kteří zkoumali rodinný život v římském Egyptě na základě papyrů, uvádějí, že výběr daní se vztahoval na osoby od 14 do 62 let. Daňová politika nebyla po dlouhou dobu zcela jednotná v rámci říše a v provinciích se přizpůsobovala lokálním podmínkám. Z hlediska praxe máme navíc mezery v našich vědomostech o jejím reálném fungování. Navíc ne všichni obyvatelé pravidelně daně platili, zejm. dlouho (do konce 3. st. n. l.) se to týkalo především právě původních římských občanů Itálie (prvek privilegia římského občanství proti provinciálnímu obyvatelstvu).¹³⁰ V tomto směru je též zajímavé, že císařský program přispívající vybraným rodinám na podporu vychovávání dětí v italských obcích (*alimenta Italiae*) mohl být z rozhodnutí císaře Hadriana (vládl 117–138 n. l.) vyplácen chlapcům až do 18, dívkám pak do 14 let¹³¹ (*Dig.* 34.1.14.1¹³²).

in compita mentes, / me tibi supposui. teneros tu suscipis annos / Socratico, Cornute, sinu. tum fallere sollers / adposita intortos extendit regula mores / et premitur ratione animus vincique laborat / artificemque tuo ducit sub pollice voltum („Jakmile ochranný purpur jsem odložil bázliv a Larům vykasaným svůj talismanek jsem zavěsil v oběť, když mne už nechali průvodci hodní i bledostná toga beztrněně ohledávat si očima Suburu celou, v čas, kdy se neví, kam jít, a neznalost světa i omyl mysl rozechvělou nám postaví na křížovatku, odevzdal jsem se tobě. Tys přivínil útlé mé mládí, Kornute, v sokratovskou náruč. Pak obratně, kradmo příloživ pravítko napřimuješ mé zkřivené sklony. Rozumem ducha hněteš – a on se snaží být zdolán, až tvůj mistrný palec mu žádoucí podobu vtiskne.“ Přel. Nováková, 1990: s. 51).

130 K daním např. Hopkins (1980); Corbier (2005).

131 To se týkalo státního alimentačního fondu. Soukromé nadace se v tomto směru tímto řídit nemusely: zřizovatel určoval podmínky pro distribuci podpory. Příkladem může být soukromá nadace z 2. st. n. l. založená Publiem Liciniem Papirianem, jedním z předních obyvatel africké Ciry. Umožnil městu ze soukromých financí podporovat vychovávání dětí, jak chlapců, tak dívek. Dítě muselo mít alespoň 3 roky (kombinace vysoké úmrtnosti a minimálních nákladů v nejranějším dětství), chlapci pak mohli být podporováni do 15 let (dost staří, aby si sami na sebe mohli vydělat), dívky do 13 let (většinou první sňatky). Viz Huebner (2013: s. 79–80); Klokner (2013a).

132 *Certe si usque ad pubertatem alimenta relinquuntur, si quis exemplum alimentorum, quae dudum pueris et puellis dabantur, velit sequi, sciat Hadrianum constituisse, ut pueri usque ad decimum octavum, puellae usque ad quartum decimum annum alantur, et hanc formam ab Hadriano datam observandam esse imperator noster respicit. Sed etsi generaliter pubertas non sic definitur, tamen pietatis intuitu in sola specie alimentorum hoc tempus aetatis esse observandum non est incivile* („Jistě, pokud je výživa zanechána do dospělosti, tedy pokud někdo chce následovat příkladu výživy, která byla dříve dávana chlapcům a děvkám, pak ať ví, že Hadrianus stanovil, aby chlapci byli vyživováni do osmnácti let a dívky do čtrnácti a náš císař odepsal, že tato zásada, stanovená Hadrianem, má být dodržována. Přestože dospělost není takto

Z neprávnických dokladů pak v díle gramatika Festa (2. st. n. l.) máme uvedeno vymezení pojmu *pubes* (dospělý). Festus uvádí: *Pubes puer, qui iam generare potest. Is incipit esse ab annis quattuordecim; femina viripotens a duodecim* („Dospělý chlapec je ten, který již může plodit, tedy počínaje čtrnáctým rokem. Žena je vhodná pro manžela od dvanácti let.“ *Pubes* in Fest. 297; vlastní překlad). Hranice 14 let se u chlapců objevuje i v lékařské literatuře: např. v pojednání o medicíně z 1. st. n. l. encyklopedisty Aula Cornelia Celsa se objevuje u specifických léčebných postupů nebo nebezpečí (Cels. 7.14; 2.1); Galénos, jeden z nejznámějších starověkých lékařů, který působil ve 2. a na poč. 3. st. n. l., pak uvádí tuto hranici v kontextu provádění venesekce, kdy je proti pouštění žilou dětem mladším 14 let (Gal. *Ven. Sect. Er.* 13).

Za postupně se prosazující dominantní konsensus lze považovat hranici dospělosti danou věkem – po dosažení minimálně 14 let u chlapců, 12 let u dívek. Gramatik a filozof Macrobius (5. st. n. l.) se k dospělosti vyjadřuje následovně: *Ita nec veteribus calor mulierum habebatur incognitus. Nec hoc tacebo, quod, cum calor semper generationis causa sit, feminae ideo celerius quam pueri fiunt idoneae ad generandum, qui calent amplius. Nam et secundum iura publica duodecimus annus in femina et quartus decimus in puero definit pubertatis aetatem* („Teplu žen nebylo tedy neznámo ani našim předkům. Dodám ještě, že jelikož je teplo příčinou plození, jsou na ně ženy díky svému teplu připraveny dříve než chlapci. Proto také obecní zákony stanovují pro dospělost dívky dosažení dvanáctého roku života, zatímco pro chlapce je prahem dospělosti rok čtrnáctý.“ *Macr. Sat.* 7.7.6; přel. Hlaváček, 2002: s. 350). Z úředního hlediska to bylo jistě praktičtější a jednodušší než přezkoumávat jednotlivé případy a rozhodovat, zda je chlapce možno prohlásit za dospělého. Ovšem o zkoumání tělesné zralosti u chlapců hovoří ještě Iustinianus ve svých *Institucích*, a to právě v souvislosti se zákazem této praxe coby (mravně) nevhodné a zastaralé.¹³³ Až zde je explicitně a jednoznačně určena přesná hranice pro odlišení osob *puberes* a *impuberes* (dospělých a nedospělých), kterou, vycházející z předchozí tradice i praxe, stanovil na 12 let u dívek a na 14 let u chlapců.¹³⁴

obecně definována, přesto s ohledem na oddanost, není nesprávné pouze v tomto případě výživu zachovávat tuto věkovou hranici.“ Přel. Skřejpek, Blaho & Černoch, 2019: s. 659).

133 Je otázkou, do jaké míry zde reaguje na občasně přežitky a reálný výskyt praxe konání tělesné prohlídky u chlapců ve své době (pravděpodobně okrajový) a do jaké míry ve svých *Institutiones* reaguje na Gaiův text.

134 *Pupilli pupillaeque cum puberes esse coeperint, tutela liberantur. pubertatem autem veteres quidem non solum ex annis, sed etiam ex habitu corporis in masculis aestimari volebant. nostra autem maiestas dignum esse castitate temporum nostrorum bene putavit, quod in feminis et antiquis impudicum esse visum est, id est inspectionem habitudinis corporis, hoc etiam in masculos extendere: et ideo sancta constitutione promulgata pubertatem in masculis post quartum decimum annum completum illico initium accipere disposuimus, antiquitatis normam in femininis personis bene positam suo ordine relinquentes, ut post duodecimum annum completum viripotentes esse credantur* („Chlapci a dívky se v okamžiku dosáhnutí dospělosti osvobozují od poručenství. Předci chtěli zjišťovat dospělost nejen podle věku, ale u mužského pohlaví také pomocí tělesného stavu. Ve svém majestátu považujeme za správné, pro čistotu naší doby, že to, co bylo u žen

Na rozdíl od chlapců nemáme u dívek mnoho informací ohledně reflektování biologického dospívání a jeho vlivu na „nástup“ dospělosti např. v souvislosti s menarche.¹³⁵ Iustinianus (Iust. *Inst.* 1.22) uvádí, že u dívek se ani v minulosti nepovažovalo za vhodné konat nějakou formu tělesné prohlídky – po dovršení 12 let ji bylo možno považovat za dospělou (*viripotens*) a provdat. Nižší věková hranice vyplývá ze skutečnosti, že z biologického hlediska dívky dospívají dříve než chlapci (Plut. *Quest. Rom.* 102; Macr. *Sat.* 7.7.6–11).

Přechodovým rituálem označujícím konec dětství a začátek dospělosti byl u dívek pravděpodobně právě sňatek samotný: večer před svatbou obětovala dívka své symboly dětství domácím bohům. Svatba tak znamenala oficiální přechod do světa dospělých a naplnění osudu dívky. Byla by ale např. neprovdaná čtrnáctiletá dívka žijící se svými rodiči považována okolím převážně již za dospělou, nebo by byla stále spíše vnímána jako dítě? Roli v tom, zda byl mladý člověk chápán jako mladý dospělý, mohl hrát nejen věk, ale i chování daného jedince a jeho společenská role. Např. v chudších rodinách tak s dosažením právní dospělosti mohla být dívka považována za plnohodnotnou pracovní sílu. Podle Scheidelovy studie průměrného věku při uzavírání prvního sňatku muži vstupovali do manželství většinou v 25–30 letech, zatímco dívky uzavíraly svůj první sňatek (většinou smluvený rodiči tak, aby jeho prostřednictvím přinesla své rodině užitek)¹³⁶ mezi 14–20 lety (Scheidel, 2007: s. 389–402). Z čím vyšší společenské třídy dívka pocházela, tím pravděpodobnější byl dřívější vstup do manželství.

Hranice mezi světem dětství a dospělosti je v době římského císařství poněkud mlhavá. Jak tuto problematiku shrnuli Evans-Grubbs a Parkin (2013: s. 6–7): „What we can say with certainty is that childhood in antiquity was not defined by a set number of years consistently across societies, and variety of terms was employed for different stages.“¹³⁷

Linie vedoucí mezi chápáním „teenagera“ jako dospívajícího dítěte nebo mladého dospělého není zcela jednoznačná, přestože dospělost s sebou přinášela změny v právní způsobilosti i způsobilosti k právům. Zletilost, tedy věk, kdy nebyla již omezena tato způsobilost věkem, pouze pohlavím (ženy), společensko-právním postavením (otroci, propuštěnci, cizinci) nebo zdravotním stavem (šílenství, sle-

pokládáno za necudné, totiž tělesné ohledání, má být rozšířeno také na chlapce: a proto byla svatou císařskou konstitucí vyhlášena dospělost u chlapců dovršením čtrnáctého roku a u žen bylo setrváno na starém pravidlu, takže jsou považovány za způsobilé vstoupit do manželství po dovršení dvanáctého roku.“ Iust. *Inst.* 1.22; přel. Skřejpek, 2010: s. 77–79).

135 Soranos, řecký lékař 2. st. n. l., jenž sepsal pojednání o gynekologii, v tomto směru uvádí, že první menstruace se u dívek objevuje většinou až kolem 14. roku. Považuje ji za znak připravenosti ženského těla k defloraci a případnému početí (Sor. *Gyn.* 1.8).

136 Navázání a stvrzení politického partnerství rodičů či majetek a prestižní postavení apod.

137 K diskuzi o věkových kategoriích, terminologii, hranici mezi dětstvím a dospělostí viz např. Gray-Fow (1985); Eyben (1993: s. 1–29); Laes & Strubbe (2014: s. 23–48); Laes (2011a: s. 278–284); Minten (2002: s. 13–20, 59–69); Rawson (2005: s. 134–145); Kosior (2016; 2018); Stloukalová (2016: s. 114–136).

3 Děti a dětství v římské rodině a společnosti

pota, hluchoněmost, ...), ovšem nastávala až v 25 letech.¹³⁸ Do dovršení těchto let spadali mladí muži i ženy od vydání *lex Plaetoria* (kol. r. 110 př. n. l.) do kategorie označované jako *minores* (*viginti quinque annorum*), tedy dospělí, ale „nezletilí“, mladší 25 let. Do vydání tohoto zákona po dosažení dospělosti mladý občan nabýval okamžitě veškerou právní způsobilost (v rámci veřejného práva, v rámci práva soukromého, jen pokud byl *sui iuris*). Pro ochranu zájmů těchto osob (i jejich rodin a rodinného majetku) byla z důvodů nezkušenosti mládí a mladické nerozvážnosti¹³⁹ zavedena instituce zvaná *cura minorum*. Týkala se především smluvních záležitostí, právních úkonů a majetkových transakcí, které měly být vykonávány pod dozorem opatrovníka (*curator*), který pomáhal nezletilému mladšímu 25 let spravovat jeho majetek. *Minores* tak měli být chráněni před zneužitím, podvodem, svedením či jiným podobným možným jednáním, které by je mohlo poškodit.¹⁴⁰

Pokud jde o latinskou terminologii pro označení „dítěte“, používané výrazy pro tuto kategorii mají někdy víc než jeden význam, a nejsou navíc striktně navázány k označení konkrétní věkové skupiny: např. *infantes* se sice v právních pramenech¹⁴¹ váží především k věkové skupině dětí do 7 let, ovšem v literatuře jsou tak někdy označeny i děti o něco starší; slovo *puer* bývá kromě významu „chlapec“ (dítě) užíváno i v případě, kdy autor hovoří o „otroku“, nikoli nutně dětského věku (podobně i u dívky, *puella*); termíny *adulescens* nebo *iuvenis* se mohou stejně dobře vztahovat k teenagerovi, mladému dospělému, stejně jako k člověku v nejlepších letech – např. kolem 30; pojem *virgo* pro mladé dívky je spíše odkazem na stav (ne-

138 Ve 4. st. n. l. se ještě objevuje věková hranice 20 let: např. výše byla uvedena možnost nárokovat si přístup k majetku po matce (*N. Val.* 35.10 z r. 452 n. l.), studenti, kteří přicházeli studovat do Říma (nebo Konstantinopole), měli od r. 370 n. l. povinnost dokončit studia do 20 let věku (*Cod. Theod.* 14.9.1). Do tohoto věku měli být z rozhodnutí císaře Valentiniana chráněni synové pekařů, jimž otec zemřel ještě v dětství, před povinnostmi plnění a vymáháním břemen (*munera*; *Cod. Theod.* 14.3.5; r. 364 n. l.).

139 Dosažení dospělosti např. v 15 letech mladému dospělému ještě nezaručuje dostatečnou rozumovou vyspělost a připravenost či schopnost zvážit všechny právní důsledky svého jednání. Nerozvážnost či lehkovážnost (*infirmitas aetis*) je tedy důvodem ke zvýšené ochraně nedospělce. Jde o podobný princip, kterým jsou v právu chráněny i ženy, byť „obecněji tak platí, že zatímco v případě nízkého věku se poškozenému subjektu pomáhá vždy, kvůli křehkosti pohlaví jen někdy (byl je řečeno, že v mnoha případech). Ochrana žen se však týká jen složitějších záležitostí, zatímco v ostatních případech, v nichž jednala dospělá žena s plným vědomím (*publice et solennibus scripturis*), již zvláštní ochrany nepožívá“ (Černochoch, 2022: s. 3–32).

140 Vedle opatrovníka mohl nezletilci ochranu poskytnout také praetor (úředním nařízením mohl věc, která poškozovala nezletilce, prohlásit za neplatnou). Blíže k této instituci např. Dixon (1992: s. 106–110); Eyben (1993: s. 21); Kincl, Urfus & Skřejpek (1995: s. 128; 152); Sommer (1946: s. 196); Saller (1994: s. 188–189); Laes & Strubbe (2014: s. 33).

141 V právní terminologii se pak objevuje rozlišení dětí na *infantes* (děti do 7 let), *impuberes infantia maiores* (nedospělci starší než děti) a *pubertati proximi* (nedospělci blížící se hranici dospělosti), které bylo důležité zejm. pro trestní odpovědnost (viz níže kap. 3.2).

provdaná, panna) než na věk; termíny jako *liberi* nebo *fili* (*familias*) pak označují vztah mezi danými lidmi, k věku se nevážou.¹⁴²

Přestože tedy nebylo dětství jako koncept přesně a jednoznačně vymezeno, Římané si byli dobře vědomi specifčnosti dětského životního období – na základě pozorování a praxe: římský svět byl vzhledem k demografickým okolnostem oblastí, v níž nedospělí tvořili velké procento celkové populace, a to výrazně vyšší, než je tomu v dnešní „stárnoucí“ Evropě. Jak uvedl Parkin (2003: s. 48–50; 2013: s. 41–43), římský svět byl světem „mladým“: až 1/3 populace mohla být mladší 25 let, naproti tomu v kategorii nad 60 let se mohlo nacházet nanejvýš 7%. Jakkoli jsou tedy děti v písemných historických pramenech opomíjenou a tichou složkou obyvatelstva, v reálném životě mohly být opomenuty a přeslechnuty jen stěží.

V dílech řady antických autorů můžeme nalézt stopy po reflexi a úvahách o tom, co je typické a charakteristické pro určitý věk, jaká jsou stadia vývoje člověka.¹⁴³ Např. Varro (1. st. př. n. l.) rozlišoval v lidském životě 5 fází po 15 letech: *pueritia* do 14 let, *adulescentia* do 30, *iuvenitas/iuventus* do 45, *senior* do 60, *senectus* nad 60. U Isidora ze Sevilly (6./7. st. n. l.) nalezneme dělení do 6 stadií vývoje po 7 letech: *infantia* do 7 let, *pueritia* do 14, *adulescentia* do 28, *iuventus* do 50, *gravitas* do 70, *senectus* nad 70. Častější je ale spíše obecnější vymezení fází lidského života, bez návaznosti na konkrétní věk, které reflektuje např. Seneca: *infantiam in se pueritia convertit, pueritiam pubertas, iuvenem senex abstulit* („Dětství se mění v chlapectví, to zas v jinošství, stáří v sobě pohltí dospělý věk.“ Sen. *Ad Marc.* 21.6; přel. Bahník, 1991: s. 286).

Z dnešního pohledu můžeme v této snaze některých autorů připsat určitým životním obdobím specifické rysy vidět určitou reflexi toho, co bychom mohli označit jako popisy s prvky „vývojové psychologie“, založené na základě vnímání, pozorování (poměrně přesného) a zkušenosti, nikoli na systematickém kvalifikovaném zkoumání.¹⁴⁴ Jedná se o deskriptivní a typizující (až stereotypní) popisy (spíše než o pokusy analytického charakteru), určité literární topoi: např. v případě stereotypu „bujarého mládí“ a „zlaté mládeže“ s laxním přístupem k učení a škole a volnější morálkou se nabízí otázka, do jaké míry se jedná o zažitý literární stereotyp, o lament moralistů reflektující určitou (ať reálnou, či domnělou) generační propast, a do jaké míry je to otázka reflexe reality. Aby byl takový prvek funkční, musí mít určitý reálný základ, aby mohl být publikem pochopen a akceptován.

142 K dalším častým a specifickým termínům patří *pupillus/a*, ten označuje zpravidla děti podléhající poručenství. *Alumnus/a* bývá nejčastěji spojováno se situací, kdy je dítě vychováváno jiným než vlastním rodičem (např. nalezenec, nevlastní potomek, svěřenec; k problematice *alumni* viz Rawson /1992: s. 173–186/). Jako *naturales* nebo *spurii* bývají označovány děti nelegitimní (Evans-Grubbs, 2015: s. 119–124). Pokud jde o řeckou terminologii, co se týče věkové vyhraněnosti kategorií a jednoznačnosti, je na tom velmi podobně jako terminologie latinská (viz Laes & Strubbe, 2014: s. 41–42).

143 Detailnější přehledy viz Laes (2011a: s. 88–89); Kosior (2016); Gray-Fow (1985).

144 Blíže k otázce římského povědomí o aspektech „vývojové psychologie“ viz Mackey (2019).

Ve vztahu k dětství bývaly běžně rozlišovány dvě fáze: rané dětství (*infantia*), které zahrnovalo období od narození zhruba do věku 7 let, a „chlapectví“ (*pueritia*) do dosažení dospělosti. V právním rozdělení a terminologii se pak objevují termíny *infantes* (do 7 let) a *impuberes* (do dospělosti).¹⁴⁵ I v právních textech se objevují vyjádření, že se jedná o dítě, slovní spojení zároveň naznačující percepci dítěte jako slabého a zranitelného člena společnosti, který potřebuje zvláštní zacházení, určitou míru ochrany a benevolence v důsledku své nezkušenosti, nerozumnosti, lehkovážnosti a z toho vyplývající možnosti zneužití či neschopnosti dohlédnout všechny následky lidského jednání: *per infirmitatem aetatis* (např. *Dig.* 4.4.18.1); *iuvenili levitate* (*Dig.* 4.4.24.2); *venia aetatis/beneficio aetatis* (např. *Dig.* 4.4.21.pr; 4.4.29.2.; 4.4.42); *tenera aetas*. Naproti tomu *plena* či *perfecta aetas* indikují plnou dospělost, tj. zletilost.

V literárních pramenech nalezneme obraz¹⁴⁶ podobného ražení: dětství je křehké, velmi křehké, zranitelné a nejisté období lidského života, zejm. to nejranější. Toto vnímání je spojeno především s požadavkem řádné péče, aby dítě mělo šanci přežít, a s nejistotou tohoto snažení vzhledem k vysoké dětské úmrtnosti. Děti jsou také často popisovány coby nerozumní a nedokonalí tvorové. Jsou „neúplnými“ lidskými jedinci, kteří potřebují náležitého formování prostřednictvím výchovy, aby se stali zcela plnohodnotnými odpovědnými členy společnosti.

Vedle nerozumnosti a nerozváženosti patří k základním charakteristikám dětství (a především pak raného období dospělosti) vrtošivost, nestálost, lehkovážnost a krátkozraké i zbrklé a netrpělivé jednání, spolu s jistou bezuzdností a nevázaností. Laes a Strubbe poukázali v kontextu stereotypu lehkovážného, krátkozrakého a zbrklého jednání u mladistvých na moderní výzkum vývoje mozku v dospívání: dospívání mozku končí mezi 20–24 lety, což odpovídá povědomí a přesvědčení o nedostatečné vyspělosti mládeže k určitému jednání, která vedla ke vzniku výše uvedené kategorie *minores*. Jednotlivé části mozku dospívají postupně, to ovlivňuje chování adolescentů právě ve směru k výše uvedenému jednání, neboť ty části mozku, které odpovídají např. za dlouhodobé plánování, dozrávají později.¹⁴⁷

145 K právní terminologii v souvislosti s věkem a věkovými kategoriemi viz Kosior (2018); k terminologii v narativních pramenech Kosior (2016).

146 K literárnímu obrazu dětství viz Antoňovská (2014).

147 „The conduct of youngsters is determined largely by biological factors. With the onset of puberty, certain hormones begin to surge through young people’s veins. Moreover, as mentioned in Chapter 1, neuropsychologists of the Leiden Institute for Brain and Cognition have demonstrated that the brain of an adolescent is not yet fully developed: it reaches full maturity only around the age of twenty-four. The part of the brain that develops the latest is the frontal lobe, including the prefrontal cortex, which plays an important role in cognitive functions such as planning, organising, thinking in abstract terms, controlling impulses. This may explain why adolescents tend not to take due account of the long-term consequences of their actions and to ignore the potentially negative impacts of their behaviour, such as loss or punishment. They enjoy risk-taking and impulsiveness. There is no balance yet between the amygdala in the temporal lobe, which controls emotional responses, and the prefrontal cortex. That is why emotions often prevail over rational thinking and decision-making: the controlling part of the

Jde tedy o stereotypní popisování mládí (které bychom nejspíš našli nejen u Římanů), které ale vychází z dlouhodobé společenské zkušenosti a má svůj reálný (až univerzální) podklad v biologickém vývoji mozku. Biologické faktory a procesy ovšem nejsou jednoznačnými faktory. I zde hraje roli společenské a kulturní zázemí, které nastavuje hranice a vytváří určitý psychologický tlak. Důležité jsou také ekonomické a ekologické faktory, zejm. v souvislosti se stravou (množstvím a kvalitou), se zdravotním stavem a vyskytujícími se a prodělanými nemocemi, které ovlivňují fyzický vývoj člověka, nejen např. tělesnou výšku, pohlavní zrání, ale ovlivňují i vývoj a fungování mozku (Prado & Dewey, 2014).

Pro zajímavost dodejme, že přestože většina Římanů se v tomto směru o poznatky biologické či lékařské stěží opírala (spíše je reflektována vlastní zkušenost a vžitá společenské předsudky), i v dobových lékařských pojednáních se objevuje prvek vysvětlení typické povahy mládí v souladu s vývojem člověka. Dle slavného římského lékaře Galéna, který navazoval na populární hippokratovskou teorii tělesných šťáv, je v období puberty dominantní tělesnou tekutinou krev, proto bývají dospívající veselí, nadchnou se pro hry a zábavu. Žlutá žluč je pak u dospívajících zodpovědná za sklony k hněvu i agresivitě a je spojena s narůstajícím sexuální pudem. V rámci kvalit je dospívání charakterizováno jako horké a vlhké, proti tomu naopak stáří je vlhké a chladné a je spojeno s dominancí slizu, což způsobuje letargii, ztrátu paměti a pomalost.¹⁴⁸

K dalším typickým atributům dětství patří také hravost, soutěživost a energičnost. Hračky a hry patří k symbolům a k nedílné součásti dětství.¹⁴⁹ Už Quintilianus popsal důležitost hry ve výchově a vzdělávání dítěte a její pozitivní účinky na jeho vývoj s důrazem na dětskou individualitu (Quint. *Inst.* 1.1.20; 1.3.6–8, 11–12). Děti jsou také spojovány s roztomilostí, sladkostí, s adjektivy vyjadřujícími cit a něhu (spojení s adjektivy jako *dulcis* „sladký“, *carus* „drahý“, nežádka v superlativech).¹⁵⁰ Byly spojovány i s určitou nevinností (vyplývající především z nezkušenosti a nezkaženosti;¹⁵¹ byť např. sv. Augustin by této představě důrazně

brain is unable to resist. The (medial) prefrontal cortex also plays a crucial role in social behaviour: in understanding and appreciating the point of view of others, and in selfish and reciprocal conduct. Hence, there would appear to be a biological reason why adolescents like to take risks and find it difficult to act with moderation. However, biology is not an absolute determinant“ (Laes & Strubbe, 2014: s. 136).

148 Grant (2000: s. 15); Mattern (2008: s. 102–112).

149 Hra i hračky mají vedle zábavy i socializační funkci: jejich prostřednictvím se mohou do povědomí dítěte přenášet kulturní mechanismy, mohou reflektovat společenské role (např. hra s panenkami) a i Římané si byli dobře vědomi, že hra může sloužit také k osvojování požadovaných kompetencí a k edukaci. K dětským hrám a hračkám viz např. Schumka (1993); Dasen (2011); Carroll (2018: s. 109–117); Dolansky (2017); Harlow (2013).

150 Často se objevují podobná spojení na náhrobcích (Sigismund-Nielsen, 1997: s. 185–198).

151 Např. dle Quintiliana dětství nezná přetvářku (*Inst.* 1.3.12), nevinnost vyplývá z citlivosti a nezkušenosti

3 Děti a dětství v římské rodině a společnosti

oponoval¹⁵²) a čistotou – rituální a sexuální. Ta jim zajišťovala specifickou roli v pohanském náboženském rituálu. Nejen v rámci domácího rodinného kultu, na jehož výkonu se podílely, ale i v kultu veřejném měly děti svoji aktivní úlohu: zpívaly hymny, modlitby a prosby bohům (nejčastěji jsou uváděny v souvislosti s přímluvami k Apollónovi a Dianě), podílely se na náboženských obřadech, kde mohly vykonávat pomocné rituální úkony (v rámci veřejného kultu musely být k vybraným úkonům zvoleny děti, které měly naživu rodiče, a nebyly tak rituálně pošpiněny kontaktem se smrtí).¹⁵³ I křesťanské děti byly jistě aktivně zapojovány do příslušných náboženských rituálů, ovšem jen zřídka jsou při nich zachyceny.¹⁵⁴

Dětství bylo chápáno jako specifické období formování člověka a období podřízenosti autoritám, které mají toto formování na starost: rodičům, chůvám, vychovatelům či učitelům. Přežití (značně nejisté) dítěte do dospělosti záviselo (vedle štěstí) právě i na péči těchto autorit (případně autorit tyto role suplujících – prarodiče, strýcové a tety apod.). V římském chápání nebylo dětství celkově vnímáno jako příliš idylické období života.

Děti jsou vylíčeny jako zdroj rodičovských radostí i starostí, objekt péče, zdroj potěšení i smutku. Zajímavým je v literatuře motiv, kdy jsou děti dávány dospělým za „vzor“. Častěji (především v pohanské tradici) se jedná o vzor negativní: nevhodné chování je dospělému vytýkáno jako dětinské a dospělý je staven na roveň dítěti – jako ono jedná nerozumně, vrtošivě, krátkozrace apod. (Antošovská, 2014: s. 15–16; 32; 71). U dětí sice dané jednání může být tolerovatelné, dokonce někdy i zábavné a roztomilé (protože jsou to přece jen děti), ne tak u dospělých. V křesťanské tradici se pak objevuje dítě jako kladný a následování hodný vzor – dětská bezprostřednost, schopnost „nahlédnout pravdu“ a schopnost uvěřit bezpodmínečně (bez racionální skepse) z dítěte dělá „vzorového učedníka“ (*Mt* 18.1–14; *Mk* 10.13–16; *L* 9.46–50; 18.15–17).

Co se týče vymezení dětství či jeho obecných charakteristik, křesťanství nepřináší v tomto směru zásadní změny či výrazně odlišný pohled na dětství jako takové

děti (*Inst.* 1.11.2); *Lact. Inst.* 1.21.10 – kritika pohanství: dětství je křehký a nevinný věk, který jsou pohané ochotni zničit (kritika odkládání dětí).

152 Kromě toho, že i nově narozené děti jsou poskvrněny dědičným prvotním hříchem (teorie, která se stala později ve středověku dominantní a implikovala časný křest novorozenců, aby mohla být jejich duše spasena), jsou malé děti popisovány jako neskutečně sobecké a žárlivé. *Ita inbecillitas membrorum infantilium innocens est, non animus infantium* („Nevinnost nemluvnat spočívá jen ve slabosti údů, nikoli v jejich myslí“; přel. Šubrt, 2019: s. 71). Tyto dětské chyby a „hříchy“ jsou však snášeny se shovívavostí, protože s přibývajícím věkem mizí, zatímco podobné chyby u dospělých nelze tak snadno přejít (*Aug. Conf.* 1.7.11; dále např. *Aug. Epist.* 143.5; *Epist.* 166).

153 *Hor. Carm.* 1. 19; 1.21; *Carm. Saec.* 4. 6; *Colum.* 3.10.16; *Tac. Hist.* 4.53; ze sekundární literatury viz Mantle (2002).

154 Zpívání hymnů a žalmů (Hieron. *Epist.* 1.9; 22.35; 117.9), modlení se (*Aug. Conf.* 1.9.15; 1.11.17). K aktivní roli v náboženském kontextu viz Mackey (2017: s. 179–197).

a v přístupu k rodinnému životu je patrná spíše kontinuita než výrazná změna (Rawson, 2010: s. 620). To neznamená, že by křesťanství nepřineslo určité změny a nové přístupy k rodinnému životu: v duchu přetrvávajících (byť s úpravami) Augustových zákonů týkajících se manželského života je stále kladen důraz na manželství, jeho legitimitu a monogamii za účelem plození potomstva. Tento důraz se navíc stupňuje a posiluje v souvislosti s konceptem křesťanské sexuální morálky. Významnou změnou proti Augustovým zákonům, které měly cílit na podporu a obnovu manželského života a zvýšení porodnosti, bylo zrušení penalizace bezdětných osob císařem Constantinem I. v r. 321 n. l. (*Cod. Theod.* 8.16.1; *Cod. Iust.* 8.57.1).¹⁵⁵ Za Constantina a jeho nástupců dochází také k postupnému zpříšňování podmínek pro rozvody a ke snahám o omezování manželství lidí s osobami různého společenského postavení apod. (viz výše). Tyto postupy nejsou pouze výsledkem křesťanského vlivu, ale i pokračováním konzervativní pohanské tradice, která v tomto směru vytvořila základ pro striktnější politiku pozdějších křesťanských císařů: stabilita rodinného života a řádné chování měly podtrhovat (alespoň teoreticky) stabilitu širší společnosti a státu – jak u snah Augustových, tak Constantinových a jejich nástupců (Rawson, 2010: s. 615–621; Evans-Grubbs, 1995: s. 330–342; Giardina, 2001; Garnsey & Humfress, 2001 aj.).

Specifické ideje a postoje v souvislosti s představami o dětech ovlivněné křesťanskou naukou se projevují i v teologických otázkách a jejich praktickém dosahu. V teologickém rámci je dítě postaveno na roveň dospělému člověku – muži – před Bohem (stejně jako žena či otrok). V rámci náboženství a víry je duše dítěte stejně důležitá a hodna spásy jako duše dospělého: odtud pramení např. důležitost debaty o dětském křtu a nová povinnost a odpovědnost rodičů poskytnout dítěti péči (a vzdělání), prostřednictvím které může spásy dosáhnout, tedy aby z dítěte vyrostl nejen řádný občan, ale i řádný a zbožný křesťan.

Ve světském uspořádání ale stále platí patriarchální hierarchie, navíc posílená metaforami vztahu Boha jako otce. Dítě nezískává „rovnější“ status. Je nadále podřízeno autoritě rodiče (otce i matky, jejíž postavení posiluje¹⁵⁶). Autorita otce je spojována především s hmotným zajištěním potomků, se světským světem (zajištění vzdělání, vhodného sňatku, zajištění kariéry, předání majetku, ...). Role matky je pak spojována vedle tradiční mateřské péče se zodpovědností za duchovní náboženskou výchovu, za morálku dítěte. Angažovanost rodičů nekončila dosažením dospělosti dítěte, ale roli rádce či dohlázele mohli vykonávat i nadále (byť méně

155 K diskuzi, do jaké míry toto rozhodnutí ovlivnilo křesťanství a jeho rostoucí záliba v asketismu, či zda se jednalo o pouhou „setrvačnost“ (zákony nebyly příliš v oblibě a byly obcházeny od počátku) viz Giardina (2001); Evans-Grubbs (1995).

156 Např. vdova může od 4. st. n. l. být legálně formálním poručníkem svých dětí, pokud se zřekne vyhlídky na další manželství. Může vyvíjet na dítě finanční tlak nebo mu zajišťovat prostředky atp.

direktivně).¹⁵⁷ Od dítěte je stále očekávána *pietas* a důraz je kladen na úctu a posllušnost vůči rodičům (v duchu 4. přikázání).

V důsledku rozšíření křesťanství tedy nedochází k výraznému zlepšení společenského postavení nedospělého dítěte.¹⁵⁸ Jak poukázal Nathan (2002: s. 133–139), dítě netvořilo specifické centrum zájmu křesťanských autorit, bylo „jen“ jedním z potřebných – jako ženy, otroci, chudáci, nemocní, tedy osoby stojící na okraji společnosti (ale stále v ní), kteří potřebují pomoc a vzhledem ke své zranitelnosti jsou vhodným a důležitým objektem pro konání křesťanského dobrodiní. Je stále předmětem diskuze, zda připisovat ryze vlivu a zásluhám silícího křesťanství to, co bychom mohli nazvat zvýšenou ochranou zájmů dítěte či z našeho pohledu „humanizací práva“, např. prostřednictvím postavení mimo zákon praktik, které ohrožovaly život dítěte (jako odkládání dětí či přímo infanticida), nebo nařízení poskytnutí hmotné pomoci rodinám v nouzi (viz kapitola 4.1.). Byl vliv křesťanství nelze v tomto směru popřít, přiřknout mu výhradní zásluhy znamená ignorovat tak zcela vliv a kontinuitu ve vývoji pohanské tradice (přes odlišnost konceptů křesťanské dobročinnosti, *caritas*, a euergetismu) či ryze utilitární zájmy (proměnlivé v závislosti na situaci), jež představují důležitého hybatele, který může snadno upadnout do pozadí v kontextu ideových soupeření (křesťanství proti pohanství) či anachronické sentimentalizace (křesťanská *caritas* je v tomto směru našemu chápání bližší, ergo „lepší“).

3.3.3 Role dítěte v rodině a společnosti

V pramenech je dítě líčeno primárně jako prostředek zajišťující přežití rodiny a společnosti: budoucí dospělý, do něhož rodiče vkládají – přes křehkou tělesnou schránku a nejistou budoucnost – své naděje.¹⁵⁹ Představuje potomka a dědice

157 Blíže ke křesťanskému pojetí rolí otce a matky v domácnosti a jejich rozdělení viz Nathan (2002: s. 143–154); pro srovnání s klasickým pohanským konceptem viz např. shrnutí v Krause (2011: s. 629–635). V obou případech můžeme narazit na literární stereotyp, který spojuje otce s přísností a disciplínou, matku naopak s benevolencí, až rozmazlováním, např. Sen. *De Prov.* 2.5: *Non vides quanto aliter patres, aliter matres indulgent? illi excitari iubent liberos ad studia obeunda mature, feriatis quoque diebus non patiuntur esse otiosos, et sudorem illis et interdum lacrimas excutiunt; at matres fovere in sinu, continere in umbra volunt, numquam contristari, numquam flere, numquam laborare* („Nevidíš, jak odlišně projevují svou lásku otcové a matky? Otcové poroučejí svým synům, aby brzy vstávali a dali se do studia, nedovolují jim ani ve sváteční dny zahálet a vynucují z nich pot a někdy i slzy, kdežto matky je chtějí hýčkat v náručí a držet ve stínu, chtějí, aby nikdy neměli zármutek, aby nikdy neplakali, aby se nikdy nenamáhali.“ Přel. Bahník, 1998: s. 186).

158 K teorii, že dítě bylo jako plnohodnotný jedinec vnímáno až díky křesťanství a že díky křesťanství došlo ke zlepšení postavení dítěte, viz Bakke (2005).

159 Trefně tuto představu vyjadřuje a kriticky hodnotí Seneca (*Ad Marc.* 9.2; 17.6–7): *Tot praeter domum nostram ducuntur exequiae: de morte non cogitamus; tot acerba funera: nos togam nostrorum infantium, nos militiam et paternae hereditatis successionem agitamus animo. (...) Dicit omnibus nobis natura: neminem*

rodinného jména, majetku, kultu a cti, pokračovatele rodové linie, budoucí generace a pracovní sílu, následek a naplnění manželství (případně jiných forem kvazi manželského soužití) a „splnění občanské povinnosti“,¹⁶⁰ naději na zajištění stáří. Kromě toho představuje i závazek existenční a emoční¹⁶¹ (zdroj radosti a potěšení, naplnění touhy, objekt lásky a úcty, ale i zdroj smutku, starostí či problémů) a existenční závazek. Bezdětnost (obzvláště záměrná) je často v klasické literatuře reflektována jako nebezpečí a zlo – ať se jedná o moralizující odsuzování záměrné bezdětnosti a honby za dědictvím po těchto bezdětných,¹⁶² o vyjádření obav týkajících se zabezpečení vlastního stáří (prostřednictvím pomoci dítěte) v případě

decipio. Tu si filios sustuleris, poteris habere formosos, et deformes poteris. Fortasse multi nascentur: esse aliquis ex illis tam servator patriae quam proditor poterit (...) Nihil vetat illos tibi suprema praestare et laudari te a liberis tuis, sed sic te para tamquam in ignem inpositurus vel puerum vel iuvenem vel senem; nihil enim ad rem pertinent anni, quoniam nullum non acerbum funus est quod parens sequitur. Post has leges propositas si liberos tollis, omni deos invidia liberat, qui tibi nihil certi sponderunt („Tolik pohřebních průvodů se ubírá kolem našeho domu, a my nemyslíme na smrt; tolik je předčasných úmrtí a my si v duchu představujeme, jak naši synové obléknou togu, budou konat vojenskou službu, ujmou se otcovského dědictví. /.../ Příroda nám všem říká: Nikoho neklam. Budeš-li mít syny, možná že budou krásní, ale je také možné, že budou oškliví; také se mohou narodit s tělesnou vadou. Některý z nich se může stát právě tak zachránce, jako zrádce vlasti. /.../ Nic nezakazuje tvým dětem, aby ti prokázali poslední poctu a vzdali ti nad rakví chválu, ale připrav se i na to, že budeš muset ty položit na pohřební hranici syna, ať už v dětském věku, nebo dospělého, nebo jako starce. Na létech v tomto ohledu vůbec nezáleží, protože není prost trpkosti žádný pohřeb, při němž otec nebo matka vyprovázejí své dítě. Jestliže přivedeš na svět děti, když ses seznámila s těmito podmínkami, nemáš právo vyčítat něco bohům, kteří ti neslíbili nic jistého.“ Přel. Bahník, 1991: s. 365, 278).

160 Např. Plin. *Epist.* 4.15.3: *Sunt ei liberi plures. Nam in hoc quoque functus est optimi civis officio, quod fecunditate uxoris large frui voluit, eo saeculo quo plerisque etiam singulos filios orbitatis praemia graves faciunt* („Má několik dětí, neboť i v tom vykonal svou povinnost dobrého občana a bohatě využil plodnosti své manželky, v této době, kdy pro pohodlí bezdětnost se pro většinu i jedno dítě stává přítěží.“ Přel. Vidman, 1988: s. 132). Náhled na plození potomků jako na občanskou povinnost podpořila císařská politika, především Augustova politika na „obnovu“ římské rodiny, jejíž součástí byla i politika penalizace občanů, kteří by odmítali vstoupit do manželství a mít děti (zejm. se jednalo o omezení jejich nároků v dědickém řízení), a udílení privilegií mužům a ženám s alespoň třemi dětmi (*ius trium liberorum*): matky mohly být zbaveny dozoru poručníka (*tutor mulierum*), muži získávali přístup k rychlejšímu kariéernímu postupu (měli přednost před bezdětnými; např. Fronto *Epist.* 8.1). Velký počet dětí mohl fungovat i jako důvod pro odmítnutí výkonu funkce poručníka (např. nad dětmi příbuzných, přátel apod.) nebo později pro získání úlev z břemen (*munera*) či jiných povinností a funkcí. Nejčastější interpretací záměrů císařů je snaha podpořit demografickou situaci v říši, byť efektivita je diskutabilní (*Nec ideo coniugia et educationes liberum frequentabantur praevalida orbitate*. „Proto však přece nebyly sňatky a výchova dětí častým zjevem, neboť převládala touha nemít děti.“ Tac. *Ann.* 3.25; přel. Minařík & Hartman, 1975: s. 142). Blíže např. Radista (1980); Frank (1975); Treggiari (1996a); Severy (2003).

161 Role dítěte jako sentimentálního prvku a emočního naplnění je ovšem stěžejní konstruovatelná. Nicméně je zajímavé, že dítě se objevuje i cíleně v rétorické taktice jako prvek, jímž je možné působit silně a záměrně na emoce: ať už jde o vyvolání lítosti a soucitu, nebo naopak o vyburcování k boji (působení na ochranný pud; objevuje se např. hojně v dílech římských historiků; viz Antoňovská /2014: s. 91–106/).

162 Záměrná bezdětnost a honba za dědictvím jsou vděčným terčem římské satiry kritizující „úpadek“ dobových mravů; např.: Petron. 116; 140; Iuv. 5.132–157; 6.579–608; 9.75–98; Mart. *Epigr.* 9.44; 9.73; Hor. *Sat.* 2.5.; Pers. 2.10–15.

absence či ztráty potomka,¹⁶³ či o osobní neštěstí z nenaplnění rodičovské touhy¹⁶⁴. Křesťanství přináší určité ospravedlnění a morální podporu záměrné bezdětnosti – ovšem v souvislosti s asketickými ideály, které nadřazují celibát manželskému životu a zplodění potomka (v rámci sexuální zdrženlivosti jediný řádný důvod k manželskému pohlavnímu styku).

Z pohledu dítěte rodina představovala základní socializační jednotku, skrze kterou poznávalo svět, začleňovalo se do společnosti a získávalo svoji identitu. Zajišťovala mu (nebo alespoň zajišťovat měla) v rámci svých možností ochranu a podporu – ekonomickou, sociální i emocionální. Fungovala jako základní záchytná síť i odrazový můstek. „The family environment and public life both contributed to the social, intellectual, and moral formation of children. Values and ideals were absorbed by children through formal and informal education, in school and in the home“ (Rawson, 2010: s. 618). Osgood (2011: s. 75) upozorňuje na často přehlížený aspekt socializační funkce rodiny, a sice to, že se jedná o proces vzájemný a oboustranný: i děti se do určité míry podílejí na socializaci svých rodičů. Dítě mohlo mít právně podřízené postavení, ale díky citové hodnotě mělo otevřený relativně široký manipulační prostor pro aktivní jednání a ovlivňování postoje dospělých a spolupodílení se na podobě domácnosti, přiměřeně svému reálnému věku (možnost vést dialog, trucovat, manipulovat rodiči pomocí slz apod.). Rodiče příliš přísní a neohlížející se na zájem dítěte jsou kritizováni podobně jako rodiče příliš benevolentní a rozmazlující své ratolesti: jde o nevhodné extrémy.

Význam a zásadní role rodiny – celospolečensky i pro jednotlivé členy – nespočívaly pouze v jejích praktických či utilitárních funkcích (jako je právě zajištění společenského zabezpečení či reprodukce apod.). Jak poznamenávají Frier a McGinn (2004: s. 3): „Justification for the family has also frequently been located in the incentives to benevolence and in the psychological satisfaction that its intense intimacy produces in its members.“

Jakkoli mělo působení rodiny zásadní význam pro formování emočního prožívání u dítěte (spolu s dalšími ovlivňujícími faktory, jako např. vliv vrstevníků ve škole, společensko-kulturní dění, které se ale dítě učí vnímat skrze onu základní „sít“, kterou představuje rodina), snahy o rekonstrukci psychologického vnímání a chápání emocí či ne/vnímání různých prožitků a traumat v minulosti jsou značně problematické, pro starověké kultury vzhledem ke stavu pramenů obzvlášť. Jen stěží můžeme odhadnout, jak na děti působily např. násilné hry v cirku,

163 Objevuje se často v textech majících charakter útěchy (viz kapitola k tematice smrti).

164 Např. Plinius Mladší a jeho snaha o založení rodiny, která se nenaplnila v důsledku potratu jeho velmi mladé manželky a následné bezdětnosti páru (Plin. *Epist.* 8.10; 8.11; 10.2); viz též Hieron. *Epist.* 66.3 (útěcha senátoru Pammachiovi, který přišel o svou mladou ženu Paulinu; Jeroným hovoří o její touze po dětech. Prodělala několik potratů, ale narození potomka zůstalo pouze nesplněným přáním. Pammachius se po smrti ženy vydal na dráhu mnicha).

zacházení s otroky nebo jiné z našeho pohledu potenciálně traumatizující, ale ve své době zcela běžné jevy.

Emoce lze rekonstruovat jen velmi obtížně: prožívání je neopakovatelné a individuální. Můžeme zachytit jejich kulturní rámec, žebříček hodnot, společenská očekávání a představy ne/akceptovatelného chování. Na vrcholu zde stojí požadavek na vzájemnou *pietas*, lásku a úctu, tvořící jednu ze základních hodnot vztahu mezi dítětem a rodičem (potažmo s dalšími členy rodiny).¹⁶⁵ Předpoklad lásky¹⁶⁶ může vyvolávat představu podobnosti se současností, ale manifestace této lásky může být značně odlišná: např. moderní koncept volného výběru partnera a romantického sňatku z lásky (ponechání volnosti potomkovi bez ohledu na možné budoucí ekonomické problémy, které by mohly novou rodinu existenčně ohrozit) ve srovnání s běžnou římskou praxí domluvených sňatků, jejichž cílem bylo vybrat vhodného partnera se zřetelem na jeho původ, postavení a majetek.¹⁶⁷ Rodina se snažila především pro mladou dceru zajistit společensky a ekonomicky vhodného kandidáta. Dnešní západní společnost na sňatky smluvené rodiči budoucích partnerů nahlíží v zásadě spíše negativně, ale v minulosti se nejednalo nutně o projev svévole, ale o snahu potomka zabezpečit¹⁶⁸ a ochránit (např. před případnou chudobou) vzhledem k časným sňatkům (zejm. u dívek) a skutečnosti, že nezkušené dítě nevidí tak daleko do budoucnosti a nevnímá tolik či stejně jako dospělý případné dlouhodobé následky (byť jistě ne všichni rodiče měli nutně zájmy svého dítěte na prvním místě a zejm. u aristokracie se mohlo jednat o ryze politické kalkuly).

Důležitou roli u Římanů hrál původ. Právě od něj se odvíjely reálné možnosti dítěte: jeho postavení, role, očekávání a možnosti závisely na společenském a majetkovém postavení rodiny, do které se narodilo, i na formě tohoto narození (legitimní či nelegitimní potomek). Potomek drobného venkovského rolníka neměl zdaleka takové možnosti a vyhlídky jako potomek městského zbohatlíka, a už vůbec ne aristokrata. Odlišná byla situace dítěte svobodného nebo dítěte-otroka (byť ne vždy

165 Tento morální požadavek se netýkal dětí jako osob nezletilých, ale jednalo se (ideálně) o celoživotní pouto. Auson. *Par.*; Hor. *Sat.* 1.6; Stat. *Silv.* 5.3. – umělecké zpracování a osobní vyjádření tohoto pouta k vlastnímu otci, v případě Ausonia, básníka 4. st. n. l., i dalším blízkým příbuzným. Zejm. Ausoniova báseň věnovaná jeho strýci (Auson. *Par.* 3) naznačuje velmi úzký vztah mezi nimi, pravděpodobně i bližší než s otcem. Je důležité nezapomenout, že strýcové či tety, babičky i dědové se mohli výrazně podílet na výchově dítěte, nejen pokud rodiče zemřeli, ale i pokud byli naživu.

166 Lásky je v rámci evoluční psychologie označována jako biologická nutnost: přirozenost lásky k dětem je vysvětlována jako evoluční strategie pro přežití rodu (Volk & Atkinson, 2008).

167 K výběru partnera a jeho kvalitám viz ilustrativní dopis Plin. *Epist.* 1.14, v němž autor doporučuje vhodného kandidáta na post ženicha.

168 Otec neschopný dceři zajistit řádné věno nebo ten, který provdal dceru pod úroveň, může čelit kritice a posměchu (Mart. *Epigr.* 7.10; 6.8).

na tom otrok musel být hůře¹⁶⁹). To, co mohlo dítě reálně od rodiny očekávat a co mohla rodina očekávat od něj, vedle toho dále ovlivňovaly samozřejmě individuální faktory jako charakter členů rodiny apod.

Zde si dovolíme malou odbočku k situaci svobodných, ale nelegitimních dětí. Dle Plútarcha (*Quest. Rom.* 103) označování těchto dětí zkratkou *sp* (*sine patre*) vedlo k tomu, že se pro nelegitimní děti vžil termín *spurii* (stejnou zkratkou bylo totiž zkracováno římské jméno *Spurius*). Z právního hlediska neměly otce, pouze matku. Děti narozené mimo řádné římské manželství tak nepodléhaly *potestas* svého otce, nepatřily *de iure* do jeho rodiny. Nicméně ne všichni mohli (nebo chtěli) řádné manželství uzavřít. Římský svět nabízel i jiné uznávané formy soužití, které nebyly považovány za nemorální, např. konkubinát,¹⁷⁰ kdy pár spolu mohl žít v dlouhodobém partnerském svazku, a to i s dětmi jako *de facto* manželé a rodina. Uplatňoval se zejm. v případech, kdy byl jeden z partnerů (většinou žena) nižšího společenského postavení, nebo pokud vdovec již měl legitimní potomky a nechtěl ohrozit jejich dědické nároky (např. Marcus Aurelius). Protože si řada lidí formální manželství nemohla dovolit, nepředstavovaly nelegitimní děti morální problém (alespoň ne v klasickém pohanském pojetí; křesťanství přineslo obecně kritičtější názor na jakýkoli mimomanželský sex). Tyto děti tak ani netrpěly výraznou společenskou stigmatizací,¹⁷¹ nicméně právní důsledky zde byly: nemanželské dítě získávalo po narození právní status matky a neexistovala nad nimi *potestas*¹⁷² jak ze strany jeho biologického otce, tak ze strany matčina otce. Dítě bylo tedy technicky vzato *sui iuris*, a navíc stálo jistým způsobem (minimálně z hlediska práva) mimo základní rodinnou síť, která definovala práva a povinnosti svých členů (Evans-Grubbs 2015: s. 118). Jelikož dítě patřilo do rodiny matky (resp. pouze matce), nikoli otce, nemělo tedy automaticky nárok po něm dědit,¹⁷³ ale otec mohl na svého nelegitimního potomka pamatovat v závěti. Až v legislativě císařů 4. a 5. st. n. l. se začínají objevovat limity (střídavě přísnější a volnější pravidla), do jaké výše ta-

169 Mohlo tomu být naopak: zejm. *vernae* (otroci narození v dané domácnosti) nebo *deliciae* (oblíbení dětští otroci) mohli mít (přes právní nesvobodu) lepší životní podmínky (zajištění základních potřeb i dostupnost vzdělání) než dítě sice svobodného, ale nuzného rolníka nebo námezdního dělníka. Samozřejmě tyto vyhlídky stály a padaly s benevolencí, zájmy a prostředky pánů těchto otroků.

170 Rawson (1974); Treggiari (1981).

171 Rawson (1989). Morální odsouzení se týkalo případně cizoložství a incestních vztahů, nicméně odsuzován byl spíše vztah jako takový, ne jeho následek (dítě). Až za Diocletiana (vládl 284–305 n. l.) se objevuje penalizace dětí narozených z incestních vztahů (zákaz výkonu určitých profesí zejm. úředního charakteru /advokáti, soudci apod./, mohou zastávat nanejvýš funkce dekurionů v případě potřeby doplnění stavů). Tato penalizace se netýká dcer; Evans-Grubbs (2015: s. 131–132). Justinianské právo pak již více rozlišuje mezi nelegitimními dětmi z kvazimanželského vztahu, tj. nerovného společenského svazku, a dětmi z cizoložství, incestu či promiskuitních vztahů.

172 S výjimkou, kdy se jednalo o nelegitimní dítě otrockého původu, kdy jeho pán byl zároveň jeho biologický otec, a náležela mu tedy moc nad dítětem jako nad svým otrokem.

173 Prostřednictvím *SC Orfitianum* (z r. 178 n. l.) získalo nárok dědit po matce i bez pořízení závěti.

kovým dětem může být daný majetek zanechán, mj. v souvislosti s tím, zda měl takový muž ještě nějaké legitimní děti, nebo nikoli.¹⁷⁴

Jakkoli nebylo uznáváno otcovství *de iure*, bylo uznáváno *de facto* (další časté označení těchto dětí je *liberi naturales*). Nepočítáme-li řečnická cvičení (Quint. *Inst.* 3.6.96–104; Sen. Mai. *Contr.* 6.3), nemáme bližší doklady o konkrétních sporech o dědictví mezi legitimními a nelegitimními dětmi. Podle Rawson (1989: s. 27) bylo pravděpodobně vnímáno jako přirozené, že otec rozdělil svůj majetek mezi všechny svoje děti (buť třeba ne rovným dílem), ale pokud by vynechal ze závěti nelegitimního potomka, neměl by tento nárok na zpochybnění závěti.

Bylo řečeno, že na základě společenského očekávání v rámci rodiny byla vzájemná podpora považována za morální imperativ, podporovaný a reflektovaný právem. Co se týká nelegitimních dětí, povinnost této vzájemné podpory figurovala ve vztahu matka–dítě (*Dig.* 25.3.5.4), zatímco mezi otcem a synem bylo možné popřít vzájemný vztah, a tím i povinnost podpory (*Dig.* 25.3.5.8). Formální odpovědnost za nelegitimní děti měla pouze matka. Mohla také čerpat výhody z *ius liberorum* (které se v tomto případě na otce nevztahovaly).¹⁷⁵ To neznamená, že by se otcové (buť jistě ne všichni) nemohli angažovat ve výchově těchto dětí, nepomáhat jim, nebo že by je neměli za „své“. Např. sv. Augustin (biskup a učitel církve, 4./5. st. n. l.) žil od mládí v dlouholetém vztahu se svojí konkubínou (o níž nevíme nic bližšího), s níž měl syna Adeodata. Žili spolu kvazi rodinným životem (Aug. *Conf.* 4.2.2¹⁷⁶), než se s ní po 16 letech rozešel, jelikož tento svazek stál v cestě řádnému manželství, jehož uzavření zvažoval, ale k němuž nakonec nedošlo. Po této rozluce zůstal syn u otce (Aug. *Conf.* 6.15.25). Nelegitimním potomkem se mohl pyšnit i Libanios, slavný učitel rétoriky (4. st. n. l.), který referuje o vydání zákonů (*Cod. Theod.* 4.6.4., r. 371 n. l.) ve prospěch nelegitimních dětí umožňujících zanechat jim část majetku. Libanios vyjadřuje vděčnost, že se nemusí bát, že v případě své smrti se z jeho syna stane žebrák (Lib. *Or.* 1.145). Naneštěstí pro jeho syna byl tento zákon později zrušen (*Cod. Theod.* 4.6.5, r. 397 n. l.) a Libanios musel zvažovat nepřímé cesty, jak zanechat svému synovi majetek (přes spolehlivé přátele; Lib. *Or.* 1.195). Stud za hříchy mládí, spojené s bujarým životem, láskami a jejich nežá-

174 Zákony omezující dědické nároky *naturales*: *Cod. Theod.* 4.6.4 (z r. 371 n. l.); 4.6.5 (z r. 397 n. l.) Ze sekundární literatury dále zejm. Tate (2008).

175 Viz kap. 3, pozn. 160.

176 *In illis annis unam habebam non eo quod legitimum vocatur coniugio cognitam, sed quam indagaverat vagus ardor inops prudentiae, sed unam tamen, ei quoque servans tori fidem, in qua sane experirer exemplo meo quid distaret inter coniugalis placiti modum, quod foederatum esset generandi gratia, et pactum libidinosi amoris, ubi proles etiam contra votum nascitur, quamvis iam nata cogat se diligi* („V těch letech jsem měl vztah s jednou ženou, s níž mne nepojilo takzvané legitimní manželství, nýbrž přelétavá vášeň postrádající rozumu. Přesto byla mou jedinou láskou a zachovával jsem jí sexuální věrnost. A na vlastní kůži jsem si vyzkoušel, jak velký rozdíl je mezi zdrženlivostí manželského svazku, uzavřeného s cílem zplodit potomky, a vztahem založeným na smyslné lásce, z něhož se rodí nechtěné děti, které se musí domáhat rodičovské lásky teprve po svém příchodu na svět.“ Přel. Šubrt, 2019: s. 167).

3 Děti a dětství v římské rodině a společnosti

doucím následkem, naopak popisuje Paulinus z Pelly, křesťanský básník 5. st. n. l.: dítě narozené po jedné z jeho „eskapád“ brzy zemřelo a jiní levoboční se díky Boží ochraně „naštěstí“ nenarodili (Paul. Pel. *Euch.* 155–175). Nicméně nelegitimní děti tvoří skupinu, o níž, co se konkrétních případů a osudů týče, máme velmi málo dokladů.

Dítě v rodině získávalo zajištění a základní péči pro přežití ve světě, včetně osvojení potřebných schopností a dovedností k tomuto přežití a k naplnění očekávaných rolí v dospělosti, stejně jako základní síť společenských kontaktů a vzájemné pomoci (v kariéře či pro případ smrti apod.). Dítě bylo (zejm. v aristokratických kruzích) reprezentantem své rodiny: jeho chování, schopnosti, úspěchy či neúspěchy se promítaly do veřejné „image“ rodiny.

Rámec dětského světa byl formován základními požadavky na poslušnost dítěte, úctu vůči starším (zejm. těm zodpovědným za výchovu a vzdělávání dítěte), na jeho podřízenost vůči nim stejně jako na závislost na nich. Jakkoli se jednalo o mocenský rámec vztahů, kde dítě představovalo slabý článek, zatímco rodič ten dominantní, manifestace moci rodičů se neprojevovala jen v jejich právech (zejm. v proslulé *patria potestas*), ale i v povinnostech rodiče, poměrně hojně v antickém světě diskutovaných a reflektovaných na rozdíl od povinností dítěte, které se omezují především na výše uvedené: poslušnost a úctu spolu s očekáváním, že dítě půjde ve stopách svých předků. Dítě je „žákem“, někým, kdo se učí, jak být plnohodnotným členem společnosti, a základní metodou tohoto učení je *imitatio parentis*, napodobování rodičů. Rodič představuje pro dítě modelový vzor chování a jednání: od něj (potažmo od příslušného vychovatele)¹⁷⁷ dítě přebírá hodnoty, zvyky, kvality i neřesti, a právě s tímto vědomím by měl rodič jednat.¹⁷⁸ Kultivace budoucího občana je totiž chápána jako důležitá součást úkolu výchovy.

Co se vzdělávání a výchovy týče, je odpovědností dospělých připravit dítě do budoucího života, a to jak zajištěním případného formálního vzdělání ve škole (mohli-li si to finančně dovolit) či praktického profesního vzdělání (např. vyučení se řemeslu), tak poskytnutím vzdělání neformálního (předání tradic a rituálů – společenských, kulturních, náboženských, předání a osvojení společenských hodnot, praktická orientace ve společnosti apod.). Jakkoli je dítě v procesu učení a osvojování kompetencí aktivní (musí se učit, snažit se, zvládat úspěchy i neúspěchy atd.) a např. Quintilianus (Quint. *Inst.* 1.1–3) upozorňuje na potřebu aktivity dítěte (dítě by nemělo být otrávené ze studia, doporučuje pozitivní motivaci prostřednictvím přirozené soutěživosti atp.), bylo dítě chápáno ne jako rovnocenný partner,

177 Proto se objevují rady a tipy na téma, jaká by měla být vhodná a kvalitní kojná, chůva či vychovatel (Quint. *Inst.* 1.1.8–9; Plut. *De lib. educandis* 5–7).

178 Iuv. 14.178, též pranýřování nevhodných rodičovských vzorů.

ale jako „forma“, kterou je potřeba správně vzděláváním a výchovou „vytvarovat“, aby obstála ve světě dospělých.¹⁷⁹ Toto tvarování je právě odpovědností dospělých.

Jak měla vypadat řádná výchova a vzdělávání¹⁸⁰ dítěte, bylo předmětem debat již v antickém světě: jak by měl rodič k výchově přistupovat, jací by měli být učitelé a vychovatelé, co by mělo být obsahem a čeho by měla výchova docílit? Pro literárně vzdělané vznikly i jakési „manuály“, příručky s radami, jak dítě vychovávat. Z dochovaných se jedná především o Quintilianovo dílo *Institutio oratoria* a Plútarchovo *De liberis educandis*. Věnují se popisu výchovy chlapců. Instrukce k výchově dívek pro klasické období nemáme,¹⁸¹ až některé dopisy sv. Jeronýma (učitele církve, spisovatele a teologa 4./5. st. n. l.) obsahují rady a návody na výchovu dívek, ovšem především těch, které byly zbožnými rodiči zasvěceny Bohu (Hieron. *Epist.* 117 /z r. 405/; 128 /z r. 413/). Jakkoli bylo běžnou praxí, že děti byly svěřovány na výchovu chůvám, paidagogům (tj. vychovatelům), učitelům, ideálem byl rodič, který na výchovu svého dítěte aktivně dohlížel a kontroloval její kvalitu. Teoretické rady a postupy nebyly ale jednotné a standardizované (viz např. tolerance vs. kritika tělesných trestů v následující kapitole) a jejich aplikace (nechme stranou otázku, do jaké míry byly prakticky následovány) jistě nemusela vždy přinést žádoucí a očekávané ovoce. Za ideál by se dala označit „zlatá střední cesta“ spočívající ve vyvážení přísnosti a vedení pevnou rukou spolu s jistou laskavou benevolencí a pochopením s ohledem na nezkušený věk.

Přístup ke vzdělávání a jeho formy pak opět závisely na původu a finančních prostředcích, které rodina mohla za tímto účelem vydat. Lišilo se i vzdělávání chlapců a dívek. Pro mladíky z vyšších společenských kruhů představovalo formální intelektuální školní vzdělání¹⁸² zásadní složku pro jejich osobní formování i společenský úspěch, pro chlapce z nižších vrstev a jejich rodiny (disponující průměrnými finančními zdroji k zajištění nějaké formy vzdělání) mohlo představovat cestu k úspěchu a sociální mobilitě.

179 S křesťanstvím se pak méně spíše obsah této výchovy (např. důraz na čtení textů Písma spíše než pohanských autorů, být ne všichni křesťanští učenci hovořící o vzdělávání pohanské autory zatracují), k „občanské kultivovanosti“ pak přistupuje navíc důraz na duchovní vedení a bohobojnost.

180 Výchova a vzdělávání v antickém světě představují komplexní tematiku samu o sobě, jejíž detailnější rozbor je mimo možnosti této publikace. Pro bližší informace vedle Quintilianova a Plútarchova pojednání k otázce výchovy a vzdělávání viz např. Laes (2011a: s. 107–147); Rawson (2003a: s. 146–209); Kuklica (1992); se zaměřením na křesťanskou výchovu a vzdělávání viz Horn & Martens (2009: s. 116–165); Bakke (2006).

181 Určitou hříčkou v tomto směru může být Ovidiovo básnické dílo *Ars amatoria* (Ov. *Ars.* 3.315–386), které obsahuje informace o tom, co by vzdělaná a kultivovaná dívka měla ovládat.

182 Tato forma vzdělání byla třístupňová. Základní vzdělávání probíhalo u magistra (*magister ludi*), u něhož se děti učily základy čtení, psaní a počítání. Tato forma byla dostupná širším vrstvám obyvatel (ovšem nikoli všem). Navštěvovaly ji většinou děti kolem 7–12 let a mohly ji navštěvovat i dívky spolu s chlapci. Druhým stupněm byla výuka u gramatika, která cílila na hlubší osvojení jazyka a výklad textu v kontextu kulturním, historickém, mytologickém atp. Nejvyšším stupněm bylo vzdělání rétorické (případně filozofické).

Rodina fungovala i jako základní ekonomická jednotka: jednotka produkce a spotřeby (Saller, 2003). Přežití dítěte záviselo na zajištění příslušných zdrojů (stravy, šatstva atd.) ze strany rodiny, ovšem dítě samotné nemělo jen pasivní „spotřební“ roli v ekonomice rodiny.

Bylo uvedeno, že v rámci hodnot římské společnosti byla očekávána vzájemná ekonomická podpora mezi členy rodiny. Ta měla podobu nejen ve výše uvedené povinnosti dítěte v dospělosti pomoci svým rodičům (a pomyslně jim tak oplatit jejich předchozí péči) ve stáří nebo v nouzi. Pokud se dítě nenarodilo do elitních bohatých vrstev společnosti, kde náplní dětství a dospívání bylo formální vzdělávání a kultivace v budoucího občana, příprava na společenské a profesní role spolu s reprezentací jeho rodiny na veřejnosti,¹⁸³ bylo dítě začleňováno dle potřeby a schopností do pracovního procesu. Zejm. u nespecializovaných či pomocných prací nevyžadujících nějakou formu vyučení mohlo být dítě zapojováno velmi brzy, i od 5 let. Varro (1. st. př. n. l.) a Columella (1. st. n. l.) ve svých příručkách o zemědělství a správě hospodářství popisují zapojování dětí do zemědělských prací od raného věku úměrně jejich schopnostem.¹⁸⁴ Myšlenku úměrnosti zátěže v souvislosti s věkem dítěte (či pohlavím nebo tělesnou konstitucí) ovšem nemusel dodržovat každý. I tak byly děti v důsledku pracovního procesu vystaveny nebezpečí zdravotních problémů, úrazů i smrti. Dochované kosterní pozůstatky poukazují na někdy i velmi tvrdé zacházení a pracovní podmínky (Golden, 2011: s. 269; Laurence, 2005a; týž, 2005b). Co se života ve městě týče, Laes s pomocí komparativních studií uvádí podobnost života městské chudiny s Londýnem 17.–18. st. či slumy v Dillí, kde k realitě tvrdé práce, které muselo dítě čelit, patřila i prostituce, alkoholismus, násilí či žebráctví a smrt (Laes, 2011a: s. 200–201).

Výsledky dětské práce mohly představovat u nižších vrstev obyvatelstva důležitý prvek rodinného rozpočtu. Dítě se podílelo na zajištění chodu domácnosti prací v rámci rodiny¹⁸⁵ (např. pomocí v řemeslné dílně/obchodě, na poli apod.),

183 Děti (chlapci i dívky) z vyšších společenských vrstev se s potřebou fyzické práce nesetkaly. Finančně zajištěné rodiny měly na práci otroky a jedinou „prací“, kterou tak muselo jejich dítě vykonávat, bylo učít se, aby v budoucnu mohlo plnit svoji společenskou povinnost, dělat čest své rodině a důstojně ji reprezentovat, stejně jako plnit povinnosti vůči státu. K veřejným příležitostem, na nichž dítě mohlo dostát svým povinnostem k rodině, patřily např. účast na hrách a náboženských slavnostech, procesích a obřadech, přednášení pohřebních řečí, účast na večírcích, doprovázení otců za výkonem jejich povinností např. do provincií, atd. Pouze u dívek se i v aristokratickém prostředí objevuje spojení s manuální prací, a sice s tkaním vlny a výrobou oděvů, které představují tradiční symboly ženské ctnosti (Suet. *Aug.* 2.73). Do jaké míry se ale mladé aristokratické dívky věnovaly reálné spřádání a tkaní (či se v tomto směru „jen“ učily dohlížet a delegovat práci otrokyň), a do jaké míry se jednalo pouze o symboliku ctnosti, lze stěží určit.

184 Varro. *Rust.* 1.17; 2.10; Colum. 2.2.13; 4. 27.6; 8.4.

185 Případně v rámci komunity, v níž vyrůstalo (v pozdní antice např. v rodicích se kláštrech: *Regula Sancti Benedicti* 48; Hieron. *Epist.* 22.35 /popis cenobitského života/). Děti jsou brány jako součást komunity a jejich aktivní zapojení a podílení se na zajišťování jejího chodu přiměřeně věku a schopnostem, spolu s povinností učení se, je bráno jako samozřejmost. Křesťanství přineslo větší

nebo mohla být jeho pracovní síla najímána, byť s nižším finančním ohodnocením než v případě dospělého.¹⁸⁶ Rodina mohla zajistit vyučení¹⁸⁷ dítěte určité profesi (u mistra nebo v rámci rodiny samotné). Po vyučení se mohlo svojí kvalifikovanou prací (která měla na trhu vyšší ohodnocení) přispívat rodinnému rozpočtu nebo se (později) osamostatnit. Děti si musely také osvojit správu domácnosti (včetně jednání s otroky) – jak chlapci, tak dívky (jsou to především manželky a matky, které jsou spojovány s dozorem nad vnitřními záležitostmi jejího chodu).

V literárních a právních pramenech nenalezneme mnoho zmínek o dětské práci, zejm. o práci dětí svobodných prostých občanů.¹⁸⁸ Pro literární tvorbu toto téma není lákavé. Jednalo se o samozřejmost, běžnou realitu života nižších vrstev. V dobových pramenech nenalezneme ani náznak názoru, že by využívání dětí k práci bylo chápáno jako špatné.¹⁸⁹ Okrajové zmínky, kdy je dítě (*puer/puella*) zachyceno při určitém pracovním výkonu či profesi, pomáhají sice částečně poodkrýt, co mohlo být náplní dětské práce, ovšem reflektují spíše situaci otroka (navíc ne vždy nutně dětského věku – viz výše ke slovu *puer*) než situaci dítěte svobodného původu, zejm. při reflektování života ve městě (např. dítě jako pomocník v kuchyni či dílně, tanečník či hudebník, *nomenclator*, tj. „otrok připomínající pánovi jména lidí“, *ornatrix* „kadeřnice“ aj.¹⁹⁰). Více zmínek se v tomto směru vztahuje k práci dětí na venkově, a to nejen otroků, ale jednoznačně i dětí svobodných rolníků, kdy jsou zachyceny v pomocných zemědělských pracích. Columella a Varro, zabývající se praktickou stránkou práce na venkově a řízení statku,

ocenění práce (zejm. té manuální) na hodnotovém žebříčku, na němž u klasických pohanských autorů nestála příliš vysoko, spíše naopak: příslušníci elity výkon své služby pro stát nepovažovali za svou práci v dnešním slova smyslu, konanou pro peníze kvůli obživě. Na výkon práce za účelem vydělávání peněz pro obživu shléželi svrchu, o respektu k práci otroků nemluvě (zato si idealizovali práci rolníků; Laes, 2011a: s. 151). Na druhou stranu lidé neurozeného původu (jak značí řada nápisů, na nichž se chlubí svými úspěchy) se k práci nestavěli toliko spatra, naopak pro ně výsledky jejich práce mohly být předmětem majetkového a společenského postupu, zlepšení situace rodiny, formou seberealizace, na kterou mohli být patřičně hrdí (Lovén, 2012).

186 Z doby vlády císaře Vespasiana (tj. 69–79 n. l.) se mezi egyptskými papýry dochovalo několik málo dokladů o výši mezd při práci na statku: u mužů se výdělek v období záplav pohyboval ve výši 3–4 obolů, práce chlapců byla ohodnocena 2–2,5 oboly (Osgood, 2011: s. 74).

187 Saller (2012: s. 74–77) a Laes (2011a: s. 190–195) se v tomto směru neshodnou na tom, do jaké míry bylo zajištění vyučení ekonomicky pro rodinu náročné nebo výhodné i v krátkodobém, nejen dlouhodobém horizontu. Každopádně ne každý si je mohl dovolit, pro řadu rodin zejm. nekvalifikovaných pracovníků mohl být problém uživit své rodiny na základní úrovni, natož poskytnout něco navíc. Záleželo také na typu kontraktu a požadované profesi, konexích apod.

188 Tento nedostatek pramenů mohou částečně doplnit některé nápisy, na nichž je zaznamenána profese dítěte, byť z nich často nezjistíme více, než že se dítě určitého věku, případně postavení danou profesí buď učilo, nebo ji již vykonávalo (Laes: 2015).

189 Možnost „vyřadit“ děti z pracovního procesu je ostatně jedna z moderních vymožeností bohaté společnosti.

190 K dětské práci viz zejm. Bradley (1991: s. 53–54); Laes (2011a: s. 189–195); Laes (2015); Vuolanto (2015); Saller (2007: s. 107–110); Horn & Martens (2009: s. 166–212).

poukazují na konkrétní pracovní úkony: chlapci i dívky jsou schopni hlídat menší hospodářská zvířata na statku (ovšem hnát dobytek na větší vzdálenosti či do hor už je nebezpečný úkol, jenž vyžaduje fyzickou zdatnost alespoň mladého muže schopného zacházet se zbraní, protože chlapci by náročnost tohoto úkolu jen těžko zvládali, pro dívky se nehodí už vůbec). Dalšími příklady, kdy jsou děti explicitně uvedeny, jsou nespécializované práce, jako je pomoc na vinici, ničení plevelu, sběr plodů a dřeva, ukládání zásob do nádob nebo účast a pomoc při náboženských rituálech (Varro *Rust.* 1.17; 2.10; Colum. 2.2.13; 4. 27.6; 8.4). Skutečnost, že chudí lidé obdělávají půdu s pomocí své rodiny včetně zapojení dětí, je brána jako samozřejmost. Zachycení této společné práce rodiny na poli se v literatuře objevuje také v rámci popisů idealizujících venkov a starou tradiční římskou morálku.¹⁹¹ Děti pomáhají obdělávat rodičům pole či si osvojují řemesla a umění pod patronátem Minervy, mají se učit poctivé práci dle otcovského vzoru (Verg. *Georg.* 2.458–470; Ov. *Fast.* 3. 815–825). Účastní se aktivně domácích náboženských obřadů a rituálů (Hor. *Epist.* 2.1.; *Carm.* 1.19; Tib. 1.10; 2.1.). Chlapci jsou spojováni s pasením stáda svého otce (nebo pána; Verg. *Ecl.* 3; Tib. 1.10), dívky s domácími pracemi, kdy spolu s matkami zpracovávají vlnu, spřádají nitě a tkají (Tib. 2.1.; Ov. *Fast.* 3. 815–820; 4. 770–775).

Opět platí, že o situaci dívek, v tomto kontextu obzvlášť dívek svobodného původu, máme méně informací ve srovnání se zmínkami o chlapcích. Práce mimo domov a vyučení se v nějakém řemesle se týkala spíše mladých otrokyň než svobodných dívek, jejichž povinností bylo především pomáhat svým matkám s péčí o domácnost, a to nejen aby jim pomohly, ale také aby se samy naučily o ni pečovat jako budoucí matky a manželky.¹⁹²

Ani právní prameny se k práci dětí nijak zvlášť nevyjadřují. Paragrafy, které můžeme spojit s problematikou dětské práce, jsou ty, které dědičně váží v pozdním období říše děti k některým profesím (viz výše), a případně ty, které se vzta-

191 Především v básnické tvorbě zlatého věku římské literatury, která ve svém zidealizovaném (i dobovou ideologií ovlivněném) líčení rolnického života (a ideálního rodinného života vůbec) reflektuje skutečnost rolnické práce a pomoci dětí při práci na rodinném statku v poněkud zromantizovaném světle, s minimální reflexí reálné dřiny zemědělských prací. Líčí prostředí tradiční staré morálky (přísného, silného, ale milujícího otce – hlavy rodiny), disciplíny, poslušných a k práci vedených, skromných dětí, zbožnosti a plodné poctivé práce; Antošovská (2014: s. 15–27); Dyson (2011: s. 435); Verg. *Georg.* 2.458–526. Idealizace tradiční rodinné a pracovní morálky, sloužící v literatuře mj. jako prostředek ke kritice současného stavu společnosti, se objevuje i v jedné z Juvenalových satir (1./2. st. n. l.). Je to v souvislosti s uvedením práce svobodných dětí v satirě zmínka ojedinělá. Rodina kdysi pracovala na společném majetku. Otec své potomky nabádal a vedl k práci na poli, k získávání obživy a ke skromnosti. Nyní však otec a chůvy vštěpují odmalička dítěti, aby se snažilo dosáhnout vysoké hodnosti, nebo alespoň výdělečného obchodu za účelem získání postavení a peněz (Iuv. 14. 191–222).

192 O práci žen a jejich profesích viz Pomeroy (1975: s. 198–204); Dixon (2004a: s. 56–57); Treggiari (1979: s. 65–86); Saller (2003); Hylan (2014).

hují k vyučení (zde jsou důležitým pramenem i dochované konkrétní smlouvy). Neobjevuje se ani snaha o regulaci nebo omezení, či dokonce zákaz dětské práce.¹⁹³

Dětská práce představovala pro mnohé existenční nutnost, aby si rodina mohla zajistit živobytí. Nepodléhala ani morální, ani právní kritice (alespoň pokud můžeme soudit z dochovaných zdrojů). Byla jedním z prostředků socializace dítěte: děti díky tomu, že byly postupně zapojovány do prací, mohly nejen hmotně vypo-mout své rodině, ale také byly vyučovány dostát svým povinnostem.

Přestože tedy děti tvořily nedílnou, početnou a důležitou součást společnosti (ať už z celospolečenského hlediska jako budoucí generace, nebo z hlediska emo-cionálního či praktického pro rodiny), představovaly společenskou skupinu v ur-čitém směru marginalizovanou. Laes (2011a) už v titulu své stěžejní monografie věnované dané problematice označil děti jako „outsiders within“. Nicméně tato okrajovost je do značné míry dána charakterem dochovaných pramenů a jejich intencemi spíše než záměrným odsunováním dětí na „druhou kolej“. Literární marginalizace nebo společenská nerovnoprávnost vyplývající z podřízeného posta-vení dítěte snižuje jinak poměrně vysokou společenskou (i praktickou a emo-cionální) hodnotu, kterou dítě mělo, byť nelze samozřejmě tvrdit, že by si všichni Římané dětí cenili. Mnozí mohli vkládat do dětí své naděje do budoucna, zatímco pro jiné mohly být nevítanou přítěží. Jak poznamenal Taylor (2016: s. 363) „While historians would consider women, slaves, children, sons-in-power and freedmen as legally marginalised, Romans would see them as socially crucial, merely differently legally situated from Roman adult males.“

193 Jediným pomyslným zákazem v tomto směru je zákaz jmenování dětí do úředních funkcí: od doby císařství sice docházelo k postupnému snižování věkové hranice pro vstup do městských úřadů a stále častěji se objevovaly i děti ve spojení s určitou funkcí (například patron města). Tyto nominace dětí do úřadů sloužily spíše k zajištění či posílení společenské prestiže rodiny, její formální reprezentaci a plnění společenské povinnosti (což byl především důležitý úkol potomků císařů a možných nástupců, kteří byli často cíleně využíváni k propagandě, posílení a zvýšení prestiže císařské moci). Jmenování tedy nebylo spojeno s faktickým výkonem povinností, jelikož úřední funkci dítě reálně (nezkušenost, omezený přístup k právům, ...) stejně vykonávat nemohlo. Důvodem tohoto zákazu byly spíše praktické aspekty než sledování zájmu dětí *per se*. K tematice dětí v úřadech viz Laes (2004b).